

Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine

Zijad Halilović
Azra Delalić
Sarajevo

Abstract: In addition to a historical overview of development of stećak tombstones, this paper also includes their overview in a catalog form, containing individual descriptions with photographs. Stećak tombstones located in the National Museum were declared a movable property by the Decision of the Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina, adopted at its 30th session, held on June 26, 2019, entitled: *Collection of Ancient and Medieval Stone Monuments at the National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo.*

Keywords: National Museum, stećak tombstones.

Historijski okvir

Ulazak bosanskih i humskih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – popularno nazvanih stećcima – u svijet nauke, nije se odigrao u naj-sretnijim okolnostima. Najranije bilješke i podatke o njima nalazimo u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. godine.¹ Nekoliko stotina godina kasnije, nakon što je ovaj kulturološki fenomen postao reliktom jedne historijske epohe, ponovno se javljaju informacije o stećcima i to na prelazu iz XVIII u XIX stoljeće.

U zapadni svijet kroz putne zabilješke Alberta Fortisa² te pruskog konzula Otta Blaua,³ počele su prodirati vijesti o postojanju jedne neobične umjetnosti na nadgrobnim spomenicima iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Zapadna nauka je tada bila zauzeta analizom potpuno drukčijih umjetničkih djela, tako da realistični pa i nezgrapni prizori sa stećaka tada nisu mogli izazvati ni pažnju ni oduševljenje. S druge strane, u tadašnjoj osmanskoj Bosni nije bilo snaga sposobnih za samostalno proučavanje i prezentiranje ovog umjetničkog blaga.⁴

U takvim su okolnostima već od sredine XIX. st., kada su se zahuktavali procesi modernih nacionalnih integracija, a pitanje čija je Bosna sve više poprimalo političko pa i apokaliptičko značenje, istraživači su bili skloni umjetnost stećaka tumačiti kao posljedicu bogumilskog učenja.⁵ Nisu, također, izostali ni pokušaji da se na stećke utisne čisto srpski⁶ i hrvatski⁷ nacionalni žig.

Od sredine XX. stoljeća u nauci je postepeno prevladalo mišljenje da se stećci ne mogu objasniti bogumilizirajućom, kao ni bilo kojom isključivo nacionalnom teorijom, nego da ih treba vratiti u njihov izvorni svijet u kojem su nastali, razvijali se i s nestankom srednjovjekovne bosanske države, krajem XV. stoljeća doživjeli svoj kraj.

Stećci predstavljaju posebnu pojavu i vrlo specifičnu sintezu jezika i pisma, vjere i običaja, historije i hronologije, kulture, umjetnosti i estetike.⁸

Bosanski kontekst pojave stećaka određen je naraslim ekonomskim snagama bosanskog feudalnog društva XIV. stoljeća, otvaranjem rudnika i urbanizacijom, odnosno željom pojedinaca

¹ Curipeschitz, 1530; Kuripešić, 1950, 24-25.

² Fortis, 1774, vol. II, 191, 197.

³ Blau, 1877.

⁴ Benac, 1963, XVII, XXIX.

⁵ Ibidem, XXIX.

⁶ Glušac, 1924, 31-35, 36-37, 50.

⁷ Südland, 1990, 95, 96.

⁸ Bobaš, 1985, 103.

da vanjskim znakom na grobu afirmiraju svoj ugled i svoju moć. Veći broj grobova i grobalja bez stećaka upućuje na duboku klasnu diferenciranost tog istog društva, što znači da su stećci u hronološkom pogledu pratili razvoj pa i propast feudalizma, odnosno razvoj gradova i građanske klase.

Srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici – stećci, karakteristični su za područje stare Bosanske države.⁹ Javljaju se kao dio neprekinutog sepulkralnog kontinuiteta na bosanskom području, čiji korijeni sežu duboko u prahistorijsko vrijeme, gdje se uočava njihova vezanost za lokalitete starijih epoha – prahistorijska naselja i kulturna mjesta, antičke aglomeracije i groblja, kasnoantičke i ranosrednjovjekovne crkve i utvrđene gradove. Neizostavan element ovog kontinuiteta ogleđa se u činjenici da nekropole stećaka pripadaju tzv. grobljima na redove, čija je pojava označila epohalnu promjenu u pogrebnoj praksi evropskoga srednjeg vijeka.¹⁰

Rašireni su po čitavoj Bosni i Hercegovini, u manjem broju ima ih na prostorima zapadne Srbije i Crne Gore, zatim u Dalmaciji i mjestimično u Lici.

Prema svjedočanstvima natpisa postoje sljedeći nazivi, koji se preklapaju i paralelno koriste za obilježavanje stećaka: bilig, kâmi (kamen), kuća, zlamenije i dr.¹¹

Nazivi ukorijenjeni u narodu su: mramorje, mašeti, grčki grobovi, stare grobnice, kaursko groblje, divovsko kamenje¹², ali i svatovsko groblje i dr.

Najčešće korišten naziv u literaturi je *stećak*,¹³ čije ime dolazi od njegove glavne namjene da *stoji iznad groba* kao spomenik.¹⁴

Iako sistematizacija stećaka još nije razrađena do kraja, raspoznavamo osnovne oblike stećaka; položeni i uspravni kameni monoliti. Najveći broj stećaka pripada vrsti položenih monolita, koji se pojavljuju u tri osnovna oblika: ploča, sanduk i sljemenjak sa svojim vrstama i podvrstama. Po zastupljenosti najbrojniju skupinu čine ploče, zatim sanduci, a najmanji broj je sljemenjaka. Položeni spomenici predstavljaju primarnu i

glavnu formu stećaka i zastupljeni su na čitavom području njihovog rasprostiranja.¹⁵

Među uspravnim kamenim monolitima raspoznaju se dva osnovna oblika: stub i krstača sa svojim vrstama i podvrstama.¹⁶ Stubovi su nastali pod izvjesnim uticajem muslimanskih nišana, a krstače su relativno najmlađi oblici.¹⁷ Spomenici ove vrste u većem broju nalaze se u sjeveroistočnoj Bosni (okolina Srebrenice i Zvornika), dok se u drugim predjelima Bosne i Hercegovine pojavljuju pojedinačno.

Umjetničko oblikovanje stećaka očituje se u formi i ukrasu. Osim čiste funkcije trajnog obilježavanja groba, stećak ima zadatak da kod gledaoca probudi osjećanje lijepoga, čija se estetska tendencija ogleđa u formama sljemenjaka i tzv. visokih sanduka. Osnovni umjetnički kvalitet stećaka predstavljaju ukrasi izvedeni u dvije klesarske tehnike. Najčešća tehnika je plitki reljef, ali nisu rijetki ni gravirani klesarski crteži.

Među ukrasnim motivima na stećcima, uz njihov naglašeni simbolizam svojstven srednjovjekovnoj umjetnosti, Š. Bešlagić je definisao fond od 78 osnovnih vrsta i preko 300 podvrsta podijeljenih u 11 kategorija; *bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, simboli oružja, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene sa ljudima i životinjama, arhitektonski i ostali motivi*,¹⁸ za koje M. Wenzel koristi termin *nekategorisani motivi* u koje spadaju, motivi simbolične funkcije, znakovi geometrijskog oblika, predstave nekih neobičnih predmeta i oštećeni motivi, čije značenje nije moguće odgonetnuti.¹⁹

Najbrojnije su bordure i astralni motivi, dok se kod pojedinačnih izdvajaju zvijezde (roze), a potom krstovi. Najizrazitiji reljefni motiv je povijena lozica sa trolistovima, karakteristična za područje današnje Hercegovine, gdje dominiraju još arkade i četverouglasti štitovi, dok su na području Bosne zastupljeni biljni motivi, spirale, zatim oružje–koplja i pokrov od šindre na krovnim plohamo stećaka. Zajednički skoro svim oblastima su solarno-lunarni motivi i motivi krstova.²⁰

⁹ Bešlagić, 1982, 32.

¹⁰ Miletić, 1982, 22-23.

¹¹ Anđelić, 1966, 487.

¹² Truhelka, 1891, 369.

¹³ Ibidem, 373.

¹⁴ Škopalj, 1970, 220-221.

¹⁵ Bešlagić, 1982, 75-103.

¹⁶ Ibidem, 103-124.

¹⁷ Bešlagić, 2015, 15.

¹⁸ Bešlagić, 2004, 15.

¹⁹ Wenzel, 1965, 413-421.

²⁰ Bešlagić, 2004, 15.

Svijet stećaka Bosne i Hercegovine, prebogati je simbolima, ispunjen krstovima, polumjesecima, solarnim krugovima, svastikama i zvijezdama, scenama razigranih kola, predstavama turnirskih dvoboja, povorkama konjanika, bojnim oružjem, štitovima i arkadama, lozama i grozdovima, stiliziranim ljiljanima i rozetama, jelenima i vepovima, grbovima, mačevima i kopljima, portretima pokojnika s uzdignutom desnicom neproporcionalno uvećanog dlana i knjigama, krovovima, predstavama kuća, episkopskim (djedovskim) štapovima, otkrivajući nam shvaćanja i osjećanja cjele jedne epohe, kako ljudi koji su učestvovali u njihovoj izradi tako i pokojnika koji su tu našli svoja zadnja odredišta, po čijoj su želji—kako kažu pojedini natpisi—stećci i klesani.²¹

Prilike jednake političke, ekonomske i kulturne prilike regiona u određenom vremenskom razdoblju, uslovile su da stećci imaju dosta toga u zajedničkom u umjetničkom izrazu. Prema A. Bencu na području rasprostiranja stećaka su postojale dvije posebne umjetničke škole (hercegovačka škola sa centrom u Stocu i istočna Bosna sa užim centrom u Ludmeru) sa određenim brojem radionica. Na području Hercegovine razlikuju se radionice sa posebnim lokalnim stilovima; prva je u okolini Stoca, čiji se utjecaj osjeća oko Ljubinja i Nevesinja te Kalinovika, na čijem čelu je bio jedan od najaktivnijih klesara Grubač, druga na području Trebinja i Bileće, čiji se utjecaj osjeća u Dubrovačkom primorju, u susjednim krajevima Crne Gore (Banjani i Grahovo) te južni dijelovi Gacka, treća na području Gacka i Nevesinja, četvrta radionica je djelovala u široj oblasti Konjica, a peta u okolini Lištice. Glavni klesarski centri u zapadnoj Bosni pokrivali su područje između Kupresa i Duvna, a u centralnoj Bosni okolinu Travnik. U istočnoj Bosni zapaženo je djelovanje četiri radionice—jedne između Kladnja, Olova i Ilijaša, druge oko Zvornika, treće na Ludmeru i četvrte u okolini Rogatice. Na području Srbije nije postojala posebna radionica, dok se na području Hrvatskog primorja uočavaju dvije; jedna oko Ciste (Imotska krajina) a druga oko Čepikuća u zaleđu Pelješca. Prva ima zajednička svojstva sa stećcima oko Kupresa, Duvna i Livna, a druga sa stećcima u okolini Stoca.²²

Slično klesarskim, postojala su i pisarska središta među kojima je, vjerovatno s nekoliko centara ili radionica, vodeće mjesto pripadalo hercegovačkoj školi. Snažan centar ove epigrafske pismenosti nalazio se u okolini Stoca sa Semoradom kao najistaknutijom figurom.²³

Najznačajniji faktor naučne, a potom i umjetničke vrijednosti stećaka (uz oblike i ukrase) su natpisi na njima. Natpisi na stećcima imaju svoje paleografske, jezičke, likovne i historijsko-dokumentarne vrijednosti. Š. Bešliagić je obrazložio da pismo ćirilčkih epigrafskih spomenika srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, nije nastalo i razvilo se nezavisno od južnoslavenske ćirilice, već da je upravo jedna njena varijanta, sa izvjesnim posebnim odlikama, koje dozvoljavaju i opravdavaju naziv *bosanska epigrafska ćirilica* te da izvjesnog opravdanja ima i naziv *bosančica*. Prvi naziv ima puno naučno opravdanje, pa bi ga trebalo prvenstveno tako i upotrebljavati, a drugi je praktičniji za upotrebu, na svoj način pomiruje isključivosti nacionalnih naziva, bolje rečeno povezuje zajednička obilježja srpskog i hrvatskog pisma i jezika, zbog čega ima izvjesnog razloga za njegovo korištenje i to prvenstveno u našim internim regionalnim komunikacijama.²⁴

Ukupno je evidentirano 386 primjeraka spomenika na kojima su uklesani natpisi. U Srbiji je evidentirano 18 primjeraka, također i u Crnoj Gori 18 primjeraka, Hrvatskoj 22 primjerka, te u Bosni Hercegovini 328 primjeraka, međutim, ovaj broj danas nije konačan.

Među najstarije ćirilčke epigrafske spomenike Bosne i Hercegovine ubrajaju se: 1. Humačka ploča iz X. i XI. stoljeća, ktitorska ploča sa bivše crkve sv. Arhanđela Mihajla u Humcu kod Ljubuškog, danas u Muzeju Gorica u Ljubuškom. Iz XII stoljeća je 6 epitafa: 1. Nadgrobna ploča župana Grda u Policama, kod Trebinja iz 1151–1177. godine, 2. odlomak nadgrobne ploče matere kneza Hramka iz Čičeva, kod Trebinja iz 1177–1200. godine, 3. Ktitorski natpis Kulina bana u Biskupićima (Muhašinovići) kod Visokog iz 1193. godine, 4. Ktitorski natpis velikog Kulinovog sudije Gradiše iz Podbriježa kod Zenice, nastao nešto iza 1193. godine, 5. Ploča sa crkve sv. Kuzme i Damjana iz Blagaja kod Mostara datirana u 1194. godinu, 6. Ploča sa

²¹ Lovrenović, 2009, 62, 91.

²² Bešliagić, 1982, 466-472.

²³ Ibidem, 479.-482.

²⁴ Bešliagić, 2015, 25.-27.

crkve u Moševićima kod Neuma, kraj XII. stoljeća. Iz XIII. stoljeća su 4 epitafa: 1. Nadgrobna kamena ploča na kojoj se spominje raba božija Marija Divica i pop Dabiživ, Vidoštak kod Stoca, 2. Natpis urezan u živu stijenu, na kojem se spominje kralj Vladislav, rab božiji Grdomil i župan Pribilša, Police kod Trebinja, 3. Natpis na kamenom odlomku nadgrobne ploče, na kojoj se spominje rab božiji Đeorgije i župan Krnja, u crkvi u Arandelovu kod Trebinja i 4. Ploča na kojoj se spominje kaznac Nespina i njegova žena Bjeloka iz Malog Čajna kod Visokog. Ostali ćirilski epitafi su iz perioda XIV–XVI. stoljeća.²⁵

Od pojedinačnih nekropola sa 19 natpisa prednjače Boljuni kod Stoca, od majstora-kovača na prvom je mjestu Grubač, a među dijacima-pisarima Semorad.²⁶

Danas su stećci raspoređeni na prostoru četiri države; Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Prema još uvijek zvaničnom Popisu stećaka stećaka, koji je priredio Šefik Bešlić 1971. godine na 3162 lokaliteta, evidentirano je 69.356 stećaka. U Bosni i Hercegovini na 2687 lokaliteta, evidentirano je 59.593 stećka. Među pojedinačnim oblicima evidentirano je 12884 ploča, 37955 sanduka, 5606 sljemenjaka, 2550 stubova, 305 krstača te 293 amorfnih oblika. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukrasi su zabilježeni na ukupno 4638 primjeraka.²⁷ Brojno stanje stećaka danas predstavlja još uvijek neriješeno pitanje, zbog čega se nameće potreba za revizijom zvaničnog Popisa stećaka. Na tu potrebu ukazuju rezultati provedenih istraživanja na području pojedinih Općina.

Ranijim popisom na području Zenice je bilo registrirano 26 lokaliteta sa stećcima na kojima je bilo zastupljeno svega 146 stećaka. Popisom iz 2012. i 2013. godine registriran je manji broj lokaliteta–17, na kojima su se stećci sačuvali i sa manjim brojem stećaka, svega 69 primjeraka. Godine 2013. izvršen je popis stećaka i na području Jajca, gdje je ranijim popisom registrirano 10 lokaliteta sa 118 stećaka, a novijim popisom su registrirana 32 lokaliteta sa 359 stećaka.²⁸ Slična

situacija je utvrđena i na području Hadžića, gdje je ranijim popisom kod Š. Bešlića evidentirano 19 lokaliteta sa 451 stećkom,²⁹ odnosno 34 lokaliteta sa 540 stećaka evidentiranim u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine,³⁰ a novijim popisom provedenim 2015. godine evidentirano je 46 lokaliteta sa 730 stećaka.³¹ Identična je situacija i na području Olova, gdje je ranije bilo evidentirano 26 lokaliteta sa 460 stećaka, a novijim istraživanjima utvrđeno je postojanje 82 lokaliteta sa 1039 stećaka.³² I na području Kalesije je slična situacija. Prethodno je bilo evidentirano 20 lokaliteta sa 251 stećkom, a novijim istraživanjima evidentirano je 38 lokaliteta sa 428 stećaka.³³ Na području općina Široki Brijeg, Posušje, Grude i Ljubuški provedena su istraživanja stećaka, gdje su utvrđene određene nepodudarnosti u brojnog stanju stećaka sa ranijim popisima.³⁴ Sve ovo ukazuje na već spomenuto da je potrebno izvršiti reviziju Popisa stećaka Bosne i Hercegovine.

Prema Popisu stećaka stećaka koji je priredio Š. Bešlić, u Hrvatskoj je na 247 lokaliteta evidentirano 4447 stećaka. Od pojedinačnih oblika evidentirano je 2229 ploča, 2038 sanduka, 160 sljemenjaka, 3 stuba i 17 krstača. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukrasi su zabilježeni na ukupno 680 primjeraka.³⁵ Prema podacima koje navodi Edin Bujak u Hrvatskoj je evidentirano oko 500 lokaliteta sa više od 6000 stećaka.³⁶

U Crnoj Gori na 107 lokaliteta, evidentirano je 3049 stećaka. Od pojedinačnih oblika evidentirano je 521 ploča, 2147 sanduka, 97 sljemenjaka, 26 stubova, 8 krstača i 250 amorfnih oblika. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukrasi su zabilježeni na ukupno 520 primjeraka.³⁷

Prema podacima koje navodi Edin Bujak u Crnoj Gori postoje određene nelogičnosti spram broja lokaliteta, gdje se spominje samo 50 lokaliteta sa oko 3500 stećaka te naglašava da je u tom kontekstu potrebno provesti reviziju brojnog stanja i lokaliteta i stećaka zastupljenih na njima.³⁸

²⁵ Ibidem, 18–21; Vego, 1962, knj. I, 30–31, br. 14; 38–39, br. 19; 46–47, br. 26; 1964, knj. II, 10–11, br. 53; 1964, knj. III, 10–11, br. 128; 12–13, br. 129, 130; 14–15, br. 133; 1970, knj. IV, 58–59, br. 247; 66–67, br. 252; 70–71, br. 254.

²⁶ Bešlić, 2004, 16.

²⁷ Bešlić, 1982, 67, 130.

²⁸ Bujak, 2018, 47.

²⁹ Bešlić, 1971, 171–173.

³⁰ Arheološki leksikon BiH, TOM III, 1988, 39–58.

³¹ Bujak, Alađuz, Jasika, Džemidžić, 2016, 4.

³² Hasanspahić, 2016, 55.

³³ Bujak, 2018, 48.

³⁴ Vučić, 2018.

³⁵ Bešlić, 1982, 67, 130.,

³⁶ Bujak, 2018, 48.

³⁷ Bešlić, 1982, 67, 130.

³⁸ Bujak, 2018, 48.

Prema Popisu stećaka stećaka koji je priredio Š. Bešlagić, u Srbiji je na 121 lokalitetu, evidentirano 2267 stećaka. Od pojedinačnih oblika evidentirano je 957 ploča, 424 sasnuka, 215 sljemnjaka, 253 stuba, 6 krstača i 412 amorfnih oblika. Od navedenog broja evidentiranih stećaka, ukraši su zabilježeni na ukupno 190 primjeraka.³⁹ Emina Zečević u svojoj knjizi navodi podatak da je na teritoriji Srbije evidentirano 203 lokaliteta sa tačno utvrđenim oblikom za 3090 stećaka i još 1028 stećaka za koje nije utvrđen oblik.⁴⁰

Po brojnosti stećaka prednjače hercegovačke općine Nevesinje i Konjic sa preko 3000 primjeraka, dok se od bosanskih općina sa 2628 stećaka ističe Rogatica. U Hrvatskoj, općina Sinj ima 1313 stećaka, u Crnoj Gori, općina Nikšić 949 stećaka, a u Srbiji općina Prijepolje 523 stećaka.⁴¹

Brojnost stećaka na pojedinim nekropolama važan je pokazatelj kretanja u društvu srednjovjekovne Bosne XIV i XV stoljeća. Nekropole sa manjim brojem stećaka, predstavljaju groblja pojedinaca, dok nekropole sa 30 do 50 stećaka predstavljaju groblja čitavih rodova, a nekropole sa više stotina stećaka predstavljaju groblja seoskih općina.⁴²

Pogrebna praksa personificirana u stećcima, gasi se u decenijama nakon uspostave osmanske vlasti u Bosni i Humu kada grobna obilježja primaju različite konfesionalne oznake.

Kompleksna umjetnost stećaka ne može se u cjelosti sagledati ni pravilno razumjeti samo u okviru uske perspektive odnosa između Jadranskog primorja i unutrašnjosti – unutar kratkih relacija na kojima se vršio proces davanja i primanja sa obalom kao prividno jačim partnerom. Slika postaje znatno jasnija ako se proces primopredaje proširi na Zapadnu Evropu, jer se tek onda pokazuje da srednjovjekovna Bosna sa svojim graničnim oblastima nije samo zadnja stepenica provincijske umjetnosti Zapadne Evrope, nego područje specifičnog umjetničkog izraza baziranog na izvornim nadahnućima.⁴³

Važan putokaz u izučavanju stećaka predstavlja ocjena da „umjetnost stećaka zauzima

dostojno mjesto u balkanskom i evropskom umjetničkom naslijeđu“.⁴⁴

Kataloški pregled spomenika

Na prostoru omeđenom živom ogradom ispred istočnog krila Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, raspoređeno je 10 spomenika (Sl. 1), dok se u botaničkoj bašti nalazi 21 primjerak (Sl. 2). Dva spomenika se nalaze na spratu Muzeja u sali broj 35. i dio su stalne postavke „*Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku*“, označeni su brojevima 68. i 96. Plan rasporeda stećaka u Botaničkoj bašti u 3D formi priredio je Šefik Bešlagić, još davne 1968. godine (Sl. 3).⁴⁵

Prilikom pripremanja Odluke Komisije, priređena je skica postojećeg rasporeda stećaka u botaničkoj bašti i ispred istočnog krila Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Sl. 4).⁴⁶

Na skici se nalaze ucrtani i kameni spomenici sa natpisima, pod rednim brojevima 22. i 23. za koje se smatra da nisu srednjovjekovni nadgrobnici. Nalaze se sa zapadne strane Etnološkog odjeljenja, nemaju inventarne brojeve, tako da nisu kataloški ni obrađeni. (Sl. 5. i 6)

Osim ova dva spomenika sa istočne strane zgrade Etnološkog odjeljenja nalaze se četiri primjerka stećaka, koji također nisu kataloški obrađeni i za koje se smatra da su doneseni sa lokaliteta Skenderija. (Sl. 7)

Sa lokaliteta na području više gradova Bosne i Hercegovine u Zemaljski muzej su dopremani srednjovjekovni spomenici i to; Rogatica–7 primjeraka, Bileća–3 primjerka, Srebrenica–3 primjerka, Kakanj–2 primjerka, Olovo–2 primjerka, Čitluk–2 primjerka, Gacko–2 primjerka, Foča, Ljubuški, Ilijaš, Neum, Ljubinje, Zvornik, Bratunac, Kladanj, Široki Brijeg, Čapljina, Konjic i Mostar–po 1 primjerak.

Od ukupnog broja stećaka najbrojniji su sljemnjaci–12 primjeraka, zatim sanduci–8 primjeraka, stubovi u formi kvadra i prizme–5 primjeraka, nišani–2 primjerka, sudačke stolice–2 primjerka i stela–1 primjerak.

⁴⁴ Benac, 1963, XXXV.

⁴⁵ Plan rasporeda stećaka, preuzet je od Fondacija Stećak Bosna i Hercegovina.

⁴⁶ Plan rasporeda stećaka za potrebe ovog rada priredila je dipl.ing arh.Nermina Katkić, stručni savjetnik za graditeljsko naslijeđe u Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

³⁹ Bešlagić, 1982, 67, 130.

⁴⁰ Zečević, 2005, 23, 24.

⁴¹ Ibidem, 68.

⁴² Anđelić, 1966, 487.

⁴³ Radojčić, 1961, 12.

U pojedinačnom opisu predstavljeni su ukra-
sni motivi, simboli, reljefi i epitafi–15 primjera-
ka, zastupljeni na spomenicima.

Spomenik br. 1.

Pocrnje kod Ljubinja

Tip/oblik: krstača sa pripadajućim sandukom

Dimenzije: sanduk 205 cm x 180 cm x 50 cm

krstača: nekadašnja visina 272 cm

sada 258 cm

dužina poprečnog kraka 145 cm,

prosječna debljina krstače 40 cm, a

donjeg dijela kraka 47 cm – 51 cm

Inventarni broj: 5801⁴⁷

Krstača je pronađena na nekropoli Rđusi, za-
seoku koji pripada naselju Pocrnje kod Ljubinja.
Danas je smještena u Botaničku baštu Zemaljskog
muzeja, gdje je prenesena 1963. godine.

Prilikom prenosa, spomenik je oštećen, pre-
lomljen mu je donji uspravni krak, tako da krst
danas nije visok kao što je bio⁴⁸. Na spomeniku
su vršeni određeni konzervatorski zahvati o ko-
jima nema podataka. Spomenik je bogato ukra-
šen. Izvorno je bio orijentisan u pravcu zapad-
istok, na sekundarnoj lokaciji sada je orijentisan
u pravcu sjever–jug.

Pri vrhu uspravnog kraka sa južne strane
pružaju se tri friza od cik-cak linija, ispod toga je
urezan motiv kružnog vijenca sa kosim krstom
unutar njega. Nešto ispod toga, tj. upravo u cen-
tru krsta, nalazi se krst rađen u formi četvoro-
lisne rozete, oko koje je niz romboidnih listova.
Desno i lijevo, tj. u sredini vodoravnog kraka, je
motiv tordiranog kružnog vijenca sa kosim kr-
stom unutar njega, a u sredini drugoga kraka je
tordiran kružni vijenac i krst unutar njega, te po-
kraj vijenca mala uspravna vrpca od cik-cak lini-
ja. Ispod centralne rozete vodoravno se proteže

⁴⁷ Dopisom Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, broj: 150-109-1/19 od 05. 02. 2019. godine, Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je dostavljen Elaborat pod nazivom: *Zbirka srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (kataloški pregled)*. Elaborat su pripremile; Adisa Lepić, kustos, Valentina Kavazović, dokumentarista i Ana Marić, načelnica Odjeljenja za arheologiju. U Elaboratu su navedeni inventarni brojevi za sve pojedinačne spomenike tretirane ovim radom kao i podaci o literaturi, opisu i trenutnom stanju spomenika.

⁴⁸ Bešlagić, 1965, 144. Š. Bešlagić je zabilježio visinu krsta 272 cm.

kratka dvostruka cik-cak linija, a ispod nje, para-
lelno sa ivicama donjeg dijela uspravnog kraka,
spušta se po jedna cik-cak vrpca, sa tačkicama
u međuprostorima, i po jedna vrpca od kosih
paralelica.

Isti ukras se nalazi i sa sjeverne strane krsta, s
jednom malom razlikom u centru krsta i sa ma-
lim cik-cak frizovima kod vodoravnih krakova.

Na istočnoj bočnoj strani ispod kraka krsta,
paralelno sa njegovim ivicama, prema dole se
spuštaju po dvije bordure u formi cik-cak lini-
ja. Na zapadnoj bočnoj strani iznad kraka krsta,
paralelno sa njegovim ivicama kao okvir pruža
se bordura u formi kosih linija, a u centru, u us-
pravnom položaju se nalaze dva romboidna lista
međusobno spojena urezanom linijom. Na za-
padnom bočnom kraku krsta, nalazi se motiv kr-
sta rađen u formi četvorolisne rozete, oko koje se
pruža dvostruka bordura u formi cik-cak linija.
Ispod kraka krsta paralelno sa njegovim ivicama,
prema dole se spuštaju dvije bordure u formi cik-
cak linija i to u južnom dijelu, a u sjevernom jed-
na bordura u formi cik-cak linija. (Sl. 8)

Sanduk uz krst na vodoravnoj strani kao
okvir ima pravougaonu borduru od cik-cak linija
sa dvostrukom trakom kroz sredinu.⁴⁹ Sl. 9)

Spomenik br. 2.

Čerin kod Čitluka

Tip/oblik: sljemenjak

Dimenzije: 185 cm x 68 cm x 100 cm

(od toga visina sanduka 80 cm)

Inventarni broj: 1250

Stećak smješten u Botaničku baštu Zemaljskog
muzeja, pronađen na *zaravanku iznad Čerinskog
polja, nekoliko stotina metara južno od naselja
Čerin*.⁵⁰ Na spomeniku su vršeni određeni kon-
servatorski zahvati o kojima nema podataka.

Stećak je ukrašen na svim stranama, uključu-
jući i sjevernu krovnu plohu na kojoj se nalazi
motiv polumjeseca. Na sjevernoj bočnoj strani
prikazana je scena lovca kako gađa jelena. Iza jele-
na su pas i soko koji ga napadaju. Na južnoj bočnoj
strani, prikazane su četiri ptice (sokoli) u gornjoj
zoni. Ptice su razdijeljene pravom linijom isklesan-
om pri vrhu stećka, dok se u sredini nalazi ženski
lik sa raširenim rukama. Taj ženski lik isklesan je

⁴⁹ Ibid. 144.

⁵⁰ Bešlagić, 1971, 314.

na prelazu između gornje i donje zone, dok su četiri ptice u vrhu okrenute prema njoj (dvije prema lijevo i dvije prema desno). (Sl. 10)

Na istočnoj čeonj strani nalazi se prikaz štita sa mačem isklesanim dijagonalno, sa kuglom na držaču, dok je na zapadnoj čeonj strani šematski prikaz ženske figure u sjedećem položaju sa prekrizanim nogama, tankim strukom, savijene ruke, među kojima je poprsje, a iznad manja glava. (Sl. 11)

Spomenik br. 3.

Stepen kod Gacka

Tip/oblik: visoki sljemenjak

Dimenzije: 175 cm x 80 cm x 180 cm

(od toga visina sanduka 150 cm)

Inventarni broj: 5800

Stećak je prenesen s lokaliteta Stepen kod Gacka, nema podataka kada, trenutno je smješten u Botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja. (Sl. 12) Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Sljemenjak je ukrašen sa sve četiri strane kombinacijom tehnika plitkog reljefa i urezivanja. Na istočnoj bočnoj strani u udubljenju u gornjoj polovini stećka, prikazana je scena lova na jelena, koji se nalazi između dva konjanika. Jelen je okrenut prema južnoj strani i konjaniku, koji je uperio koplje u njegova prsa. Iza je drugi konjanik s kopljem, koji jelena gađa u glavu.

Na zapadnoj bočnoj strani u udubljenju u gornjoj polovini stećka je prikazana scena konjanika, koji jaše u laganom kasu, okrenut prema južnoj strani. Na ramenu lijevom rukom drži koplje, a desnom na povodcu vodi osedlana konja. Oko pasa mu je okačen mač. Za njim ide još jedan konjanik, koji oko pasa ima okačen mač. Iznad ove scene pri vrhu sanduka nalazi se niz od sedam arkada uokviren dvjema trakama. Iznad arkada nalazi se niz od pet ptica.

Na sjevernoj čeonj strani u zabatu stećka se nalazi prikaz žene, koja sjedi na zidinama grada i drži ruke na bokovima. Ispod nje je scena dva konjanika, koji imaju isukane mačeve i spremaju se za dvoboj, a između njih je osoba (zbog duge haljine smatra se da je ženska osoba), koja drži oba konja za uzde. Ispod ove scene je prikazan

lovac-pješak, kako kopljem ubija životinju (medvjeda).⁵¹ (Sl. 13)

Na južnoj čeonj strani u naglašenom zabatu je prikaz ženske figure u dugoj haljini s jednom rukom podignutom uvis, a drugom odvojenom od tijela. Kosa je naglašena uz lice. Ispod zabata na sredini se vidi dio mača sa nakrsnicom na kojoj se nalaze dvije ptice. Ostatak mača se ne vidi od ovalnog štita s kosom gredom, polumjesecom u gornjem dijelu štita i rozetom u donjem suprotnom uglu. Štit je uokviren tordiranom trakom.

Spomenik br. 4.

Klobuk kod Ljubuškog

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 180 cm x 170 cm x 60 cm

Inventarni broj: 954

Stećak u obliku visokog sanduka prenesen je u Zemaljski muzej 1959. godine i trenutno se nalazi u Botaničkoj bašti. Konzervatorske intervencije rađene su prije trideset godina.

Stećak je pronađen na nekropoli Borje kod sela Klobuka. Marko Vego je opisao nekropolu na kojoj se, po njemu, nalazilo pedeset ili više komada stećaka, od kojih su neki prevrnuti, neki srušeni ispod humka, dok je jedan dio njih uzidan u cestu u vrijeme austrougarske uprave. Stećci su izrađeni od trošnog krečnjaka pa su zato neki izlizani.⁵²

Stećak koji je prenesen u Zemaljski muzej, pronađen je oboren *pod istočni dio obronka*. Izvorno je bio orijentisan zapad-istok, međutim na sekundarnoj lokaciji orijentisan je suprotno od ovog pravca.

Na istočnoj strani, koja je bila okrenuta prema zapadu, uklesan je štit sa mačem, kosom trakom podijeljen na dva dijela. Na gornjoj polovini štita uklesan je polumjesec, a na donjoj šestokraka zvijezda.

Na sada zapadnoj čeonj strani, uklesan je latinski krst na čijem vrhu se nalazi predstava ptice. Južna bočna strana stećka ukrašena je u gornjem dijelu sa dva konjanika u dvoboju između kojih su dvije ženske figure. Ispod te scene prikazano je kolo sa pet muških i četiri ženske figure sa spojenim rukama koje se završavaju u obliku trolisne loze. Sve to je uokvireno tordiranom

⁵¹ Slijepčević, 1928, 62, T. I, sl. 4 i 5.

⁵² Vego, 1954, 34.

trakom. (Sl. 14.) Sjeverna bočna strana ukrašena je sa četiri figure jelena.

Spomenik br. 5.

Krehin Gradac kod Čitluka

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: sanduk 130 cm x 67 cm x 196 cm
postolje 207 cm x 104 cm x 40 cm

Inventarni broj: 1248

Stećak je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen u muzej. Konzervatorskim zahvatima vršene su intervencije pranje stećka destilovanom vodom.

Stećak je u formi visokog sanduka sa postoljem. Na ovom lokalitetu (Krehin Gradac) Šefik Bešlagić je evidentirao nekropolu sa jedanaest stećaka u formi sanduka.⁵³ Ukrašen je sa sve četiri strane. Gornji dio stećka na svim stranama ima uklesanu tordiranu traku ispod koje je vijenac sa kružnicama u kojima je upisan krst. Na bočnim stranama stećka nalaze se arhitektonski motivi u obliku pet lukova. Svaki luk je uokviren trakom sa uklesanim kosim linijama.

Na čeonim stranama, u gornjem dijelu, nalazi se tordirana traka. Sa zapadne čeone strane stećak je ukrašen konjanikom sa kopljem, dok se na istočnoj nalazi štit sa mačem. Štit je uokviren trakom, kao i potkovičasti lukovi, dok je sredina ukrašena sa četiri kružnice iste kao i na vijencu na širim stranama. (Sl. 15)

Spomenik br. 6.

Vranjevo selo kod Neuma

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 196 cm x 96 cm x 57 cm

Inventarni broj: 1249

Stećak u formi sanduka pronađen na lokalitetu Vranjevo selo kod Neuma, smješten je danas u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Nema podataka kada je prenesen u muzej. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Sanduk je ukrašen na sve četiri vertikalne strane i na gornjoj horizontalnoj na kojoj se nalazi ruka sa raširenim prstima, koja drži mač. Mač je ukrašen sa kuglom na vrhu držača (balčaka).

Na bočnim stranama, pri vrhu vidljiva je tordirana traka, iznad koje se pruža povijena loza sa trolistom.

Stećak je ukrašen figuralnim scenama. Na sjevernoj bočnoj strani je povorka od dva jelena i dvije srne, koje su okrenute prema lovcu, prikazanom u uglu, koji drži luk i strijelu, dok mu je za pojasom prikazan mač. Na južnoj bočnoj strani prikazana je svečana povorka u vidu muške figure sa kopljem preko ramena jedne ruke dok drugom rukom vodi konja. Iza je žena koja vodi konjanika sa sokolom dok je na kraju pas. Na čeonj istočnoj strani nalazi se prikaz žene sa posebno naglašenom kosom, koja pridržava konjanika s kopljem. (Sl. 16) Na zapadnoj čeonj strani prikazana su dva lovca koji se bore sa dva medvjeda.

Spomenik br. 7.

Oprašići kod Rogatice

Tip/oblik: stup (visoki nišan)

Dimenzije: 250 cm x 43 cm

Inventarni broj: 929

Nišan u Botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja, prenesen je tu iz sela Oprašići kod Rogatice, susjednog sela Brankovića, pripadao je vojvodi Radivoju Oprašiću. Konzervatorsko-restauratorski radovi na stećku nisu poduzimani.

Po obliku je isti kao i nišan br. 9, u vidu četverostranog stupa, sa piramidalnim završetkom i nešto plastičnijom polujabukom (poluloptom) na vrhu. Ukrasi ovog nišana su vrlo slični ukrasima nišana br. 9, što upućuje na to da je oba nišana isklesao isti majstor i da je vojvoda Radivoj bio valjda roda Brankovića, dok se služio istim grbom.⁵⁴

Na svakoj krovnoj plohi je po jedna polujabuka. Na sadašnjoj zapadnoj vertikalnoj strani je najprije plastična predstava lava, vrlo slična onoj na Brankovića obelisku, a ispod toga je urezan mač, koji je jednak prethodnom, s tom razlikom što je drška nakošena na lijevu stranu. Na istočnoj strani se nalazi plastičan topuz, a ispod njega je u 13. redova urezan natpis, koji se odnosi na vojvodu Radivoja Oprašića. Dvije suprotne strane piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu vertikalnih strana se proteže urezana linija. Sa južne strane obelisk ima koplje sa zastavicom,

⁵³ Bešlagić, 1971, 317.

⁵⁴ Truhelka, 1914, 252.

kao i onaj Brankovića, a sa sjeverne disk u kojemu su urezane dvije koncentrične kružnice i kružno središte nešto ispučeniije. Urezanim kosim linijama disk je spojen sa vodoravnom linijom pri vrhu stranice. Ispod toga je jedna polujabučica, ispod koje je polumjesec, a opet ispod njega su dvije polujabučice. Spomenik potiče iz druge polovine XV st⁵⁵. (Sl. 17.)

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

1. red: **Ѡ СНЕ БНЛЕГЪ**
2. red: **ПОВПІЕНОГѠ □**
3. red: **НПІЗѠ □ОЕ□ОАЕ**
4. red: **РѠАН□ОЪ ѠПР**
5. red: **ѠШНѠѠ А□КЛЕ**
6. red: **БНХЪ ПОВПІЕ**
7. red: **НО Н ГЛѠСНП**
8. red: **О ПРЕБНХЪ Н Л**
9. red: **ЕГОХЪ У ПІУѠ**
10. red: **ОН ЗЕМЛН Ѡ**
11. red: **БНЛЕГ МН С**
12. red: **ПІОН НѠ БѠЦН**
13. red: **НН**

Transliteracija natpisa u cjelosti: *A si(j)e bilegъ počtenoga vit(e)za vovode (vojvode) Radivoě (Radivoja) Oprašića. Dokle bihъ počteno i glas(i) to (glasovito) prebihъ (živjeh). I legohъ u tuđoj zemlji, a biled mi stoji na baštini.*⁵⁶ (Sl. 18.)

Spomenik br. 8. Banja Stijena kod Rogatice

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 225 cm x 125 cm

(od toga visina sanduka 93 cm)

postolje 250 cm x 130 cm x 25 cm

Inventarni broj: 5802

Stećak je trenutno smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen sa lokaliteta Banja Stijene. Konzervatorskim zahvatima vršene su intervencije sa malterom.

Ukrašen je sa tri strane, dvije čeone i jedne bočne strane. U visokom reljefu, na južnoj bočnoj strani prikazan je konjanik kako lijevom rukom drži uzde, dok mu je desna ruka uz tijelo.

⁵⁵ Bešlagić, 1978, 28.

⁵⁶ Vego, 1970, 36.–37., br. 226.

Prikaz je pozicioniran na zapadnu polovinu slobodne površine stećka. Na glavi ima šljem. Isti takav profil, sa šljemom, ima i figura na čeočnoj zapadnoj strani, prikazana skoro dopojasno, iznad scene na kojoj je prikazan stol (ili postolje), sa još jednom figurom, koja drži čašu (kriglu) u ruci. Na stol je naslonjen štap.

Sa istočne čeone strane prikazan je pijetao na postolju (stolu) istom kao i na suprotnoj čeočnoj strani sa figuralnom scenom⁵⁷. (Sl. 19)

Spomenik br. 9.

Brankovići kod Rogatice, nekropola na Petrovu polju

Tip/oblik: stup (visoki nišan)

Dimenzije: 282 cm x 45 cm x 45 cm

Inventarni broj: 928

Nišan Mahmuta Brankovića iz sela Brankovići kod Rogatice prenesen je u Zemaljski muzej 1913. godine. Konzervatorske intervencije nišana vršene su prije 30 godine, a podrazumijevale su saniranje pukotina.

Nišan pripada tzv. prelaznom periodu prvih godina osmanske vlasti. U ovom periodu još uvijek se prepoznaje snažan uticaj klesarske tradicije stećaka. To je period druge polovine XV i XVI stoljeća. Opšta karakteristika ovih spomenika odlikuje se u njihovim relativno velikim dimenzijama i reljefnim motivima koji su direktno preneseni sa stećaka.⁵⁸

Nišan je ukrašen životinjskim prikazom, polujabukama, mačem, kružnicama, polumjesecom i uklesanim natpisom. Oblik mu je u vidu četverostranog stupa (prizme) sa piramidalnim vrhom koji se završava poluloptom. Detaljan opis ukrasa na nišanu dao je Šefik Bešlagić *Dvije suprotne stranice piramidalnog završetka imaju po jednu polujabuku. Pri vrhu svih vertikalnih strana stupa tehnikom urezivanja predstavljena je jedna četveronožna životinja koja zbog dugačkog, gore izdignutog i naprijed zavnutog repa, najviše podsjeća na lava. Na zapadnoj strani ispod te predstave je istom tehnikom isklesan dugačak mač, sa krsnicom i nešto nakošenom drškom, sa privjeskom. U površini između lava i mača, kao i*

⁵⁷ Bešlagić, 2004, 99. Prema Šefiku Bešlagiću, pijetao se smatra vjesnikom Kristove nauke, on se može naći i u srednjovjekovnim grobovima, pa je moguće da je na stećcima zadržao nešto od te simbolike.

⁵⁸ Bešlagić, 1978, 11.

lijevo od mača (gledajući ka spomeniku) urezan je u 15 redova natpis. Na suprotnoj strani je prikazano koplje sa trouglastom zastaviom blizu vrha. Na južnoj strani je oveći disk – krug sa dvije urezane koncentrične kružnice, od koga se spušta kraća obična vrpca na čijem je kraju polujabučica. Ispod toga su još dvije polujabučice, zatim polumjesec, a onda opet jedna pulujabučica. Na suprotnoj strani vidimo plastičnu predstavu čomage (topuza).⁵⁹ (Sl. 20)

Prema Dubravku Lovrenoviću „oblik slova i samoga spomenika, jezični izrazi, historijski podaci i sve druge okolnosti upućuju na to da je ovaj nišan nastao oko 1480. godine“⁶⁰.

Najinteresantniji detalj ukrasa su sigurno predstava životinje ili lava, koja se može pronaći na stećcima u raznim predstavama, nekada samostalno, nekada u borbi sa zmajem, međutim na ovom spomeniku prenesen je najvjerojatnije sa grba srpske despotske kuće Brankovića⁶¹. Krug, jabuka i polumjesec pripadaju astralnoj grupi reljefnih motiva, dok je mač simbol društvenog statusa umrlog.⁶²

U transkripciji natpisa pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

1. red: Н ПОГНБЕ НЧ БО
2. red: Ю АЄПОППОУ
3. red: Ч СНЕ БНЛГЪ
4. red: МЧХМУПЧ
5. red: БРЧНКОО
6. red: НХЧ НЧ СОО
7. red: Н БЧШПН
8. red: НЄ
9. red: НЧ ПЄППО
10. red: ПУ ПОЛУ
11. red: АЧ Є БЛЧС
12. red: ОЄНЧ Р
13. red: УКЧ КО
14. red: Ъ СНЕВЕ
15. red: Н ПНСЧ

Transliteracija natpisa u cjelosti: *I pogibe na boju despotovu. A si(j)e bil(e ili i)гъ Mahmuta Brankovića na svoi(e ili joj) baštine(i) na Petrovu*

⁵⁹ Ibidem, 27.

⁶⁰ Lovrenović, 2009, 125.

⁶¹ Bešlagić, 2004, 87.

⁶² Ibidem, 91. Ovo oružje na stećcima ima značenje atributa vojnih i uglednih lica, ali često i simbola vlastelinskog društvenog statusa, a u krajnjoj liniji, i simbola vlasti.

pol(j)u. Da je blasovena (blagoslovena) ruka koč (koja) si(j)eče i pisa.⁶³ (Sl. 21)

Spomenik br. 10.

Blagaj kod Mostara (selo Kosara/Kosor)

Tip/oblik: sudačka stolica

Dimenzije: sjedište 50 cm x 30 cm x 68 cm

naslon 50 cm x 20 cm

ukupna visina 120 cm

Inventarni broj: 925

Stolica iz Blagaja, prenesena je u Zemaljski muzej 1953. godine i trenutno se nalazi u Botaničkoj bašti.

Stolica je pronađena u selu Kosor, oko jedan kilometar udaljena od kuća. Stolicu je pronašao, krajem XIX stoljeća i prvi pisao o njoj Václav Radimský. Zabilježio je natpis na stolici, dimenzije i naznačio da je propala u zemlju. Bešlagić je dimenzije ispravio i detaljnije opisao stolicu.⁶⁴ Sjedište je pravougaonog oblika, u podnožju usječena da bi se noge mogle podviti. Vanjski izgled usječene šupljine je kvadrat, dok je naslon za leđa nešto malo koso nagnut pravougaonik. Bočne strane stolice su u svom srednjem dijelu više od naslona za leđa, dok su u prednjem usječene i povijene, da bi služile kao naslon za ruke. (Sl. 22) Na vanjskoj, desnoj strani, stolice, nalazi se u šest redova natpis.

U transkripciji natpisa pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

1. red: ЧН КЧМН
2. red: НБ ВЧ РАЧ
3. red: ВН ЛН Ъ БНΩ
4. red: ВН ЛН Є СЧАЄ
5. red: ВН ЛН НЄТ
6. red: БПН

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Si kami нь (na) Varda. Či li je bio, či li (j)e sade, či li neč(e) b(i)ti?*⁶⁵

⁶³ Vego, 1970, 36. – 37, br. 225.

⁶⁴ Radimsky, 1891, 181-182. U narodu stolica poznata kao „Herceg-Stjepana stolica“, jer je na njoj često sjedio herceg-Stjepan Vukčić i sudio narodu.

⁶⁵ Vego, 1962, 40.-41, br. 21.

Spomenik br. 11.

Donja Zgošća kod Kaknja (nekropola Crkvina)

Tip/oblik: stup

Dimenzije: 245 cm x 52 cm x 46 cm

Inventarni broj: 927

Stećak u obliku četverostranog stupa, prenesen iz Donje Zgošće, zajedno sa sljemenjakom br. 12, 1913. godine u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Konzeravtorsko-restauratorski radovi nisu poduzimani.

Pored svoje ornamentike, koja je u vezi sa sljemenjakom iz Zgošće, stup ili stupac je interesantan i po svome obliku. Donji dio, postolje i „glavica“ je u obliku četverostrane prizme, a „tijelo“ je osmostrano. Đ. Stratimirović je ovakav oblik okarakterisao kao posve originalan, čiji se uzor ne može pronaći u starijim pronalascima.⁶⁶

Đoko Mazalić se detaljnije bavio oblikom stupca i doveo ga je u vezu sa nišanima, potkrepljujući to činjenicom da je oblik četverostrane prizme i osmostranog tijela tipičan za „islamsko graditeljstvo“, te da je još tipičniji za to graditeljstvo način na koji se izvodi prelaz iz kvadrata, u osmero, odnosno višeuugaonu prizmu. *To je koso otsjecanje uglova kvadrata, odnosno četverostrane prizme, koje se može pronaći na bogomoljama, gdje osmostrano ili višestranu minare nastaje prelazom iz svoje kvadratne baze u poligon*⁶⁷. S tim u vezi on je stupac datirao na prelaz iz XV u XVI stoljeće. U gornjem dijelu stupa na sve četiri strane bio je zastupljen natpis od kojeg su danas ostali obrisi, jer je jako oštećen i još uvijek nepročitan u potpunosti. Marko Vego je natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji pročitao u sljedećem obliku:

I. strana:

1. red: Б...АРЧГНЦД...

2. red: ЧН..Л.....

II. strana:

1. red:

III. strana:

1. red:

⁶⁶ Stratimirović, 1891, 139.

⁶⁷ Mazalić, 1950, 231 -241. U vezu sa prvim godinama Osmanskog perioda Mazalić dovodi i ukrase na stupcu, stol, ribu, kalež i hljeb, predmeti koji upućuju na posljednju večeru, gdje je primjetan nedostatak krsta.

2. red: БЧНЧ БЧНЬ?) . . .

IV. strana:

1. red: Б(РЧП)Б Н(ЕГЧ) ГА(НЬ)

2. red: . . . Н . . .

Transliteracija natpisa u cjelosti glasi: B . . . Dragiša . . . b(rat)ъ nj(ega) g(ospo)d(inъ) si . . . l(eži) . . . bana (banъ?) . . . i . . .⁶⁸

U svome istraživanju sljemenjaka iz Donje Zgošće, Ema Mazrak je pročitala ime Batala⁶⁹, historijske ličnosti koja se spominje u velikom broju kraljevskih povelja s kraja XIV. stoljeća.

Stup je u svome donjem dijelu bogato ornamentisan na sve četiri strane. Sa sjeverne strane u donjem dijelu ukras počinje sa dvostrukom spiralom, nastavlja geometrijskim oblicima, većom rozetom, jednostrukom spiralom te nizom manjih rozeta–šest primjeraka. U gornjem dijelu dvije unakrsne paralelne opruge se pretvaraju u luk, u čijem međuprostoru su raspoređene četiri manje i jedna veća rozeta. Sa južne strane, gornjeg dijela, isklesana je jedna veća rozeta na kojoj uspravno stoji jedna opruga, dok su sa strana geometrijski motivi, donji dio je ukrašen jednom tordiranom trakom koja se proteže od dna prema vrhu. Gornji dio istočne strane stuba ukrašen je rozetom, kružnicom i geometrijskim motivima, sa dvije ribe, stolom (trpezom) i kaležom, dok je donji dio bez dekoracije. Sjeverna strana na donjem dijelu ima tordiranu traku, dok je u gornjem dijelu vidljiva jedna opruga i luk. Samo dno cijelog stupa također je bogato ukrašeno geometrijskim motivima, dok je gornji dio na sve četiri strane uokviren tordiranom trakom. (Sl. 23)

Spomenik br. 12.

Donja Zgošća kod Kaknja (nekropola Crkvina)

Tip/oblik: sljemenjak sa postoljem

Dimenzije: sarkofag 248 cm x 136 cm x 142 (167) cm

ploča 310 cm x 204 cm x 34 cm

Inventarni broj: 926

Stećak pronađen na nekropoli u Donjoj Zgošći kod Kaknja, prenesen je u Zemaljski muzej 1913. godine i smješten u Botaničku baštu.

⁶⁸ Vego, 1970, 56.–57, br. 246.

⁶⁹ Mazrak, 2012, 31. Prethodno je Truhelka iščitao ime Bakula.

Konzervatorski radovi su rađeni u periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, zatim nakon Drugog svjetskog rata. Rekonstrukcija oštećenih dijelova, kao i sastav sljemenjaka urađen je cementom. Zadnjih 15–20 godina stećak je samo održavan pranjem.

Po svojoj umjetničkoj obradi i ornamentici, predstavlja jedan od najreprezentativnijih primjera stećaka u Bosni i Hercegovini. Sama nekropola je od izuzetnog značaja time što je smještena u *samom srcu bosanske države, gotovo podjednako udaljena od dviju kraljevskih rezidencija u Sutjesci i na Bobovcu*.⁷⁰

Bogatstvo ukrasa stećka ogleda se na sve četiri strane sljemenjaka ornamentisane ljudskim i životinjskim figurama, biljnom i geometrijskom ornamentikom te arhitektonskim motivima. Od natpisa ostale su dvije ploče na kojima je Đ. Stratimirović utvrdio dva posljednja slova **Nb**, te i to da po veličini pločice je moglo stati jedanaest slova, te je natpis pročitao kao: **БѢНБ СПРЕФНБ** i tako stećak pripisao banu Stjepanu II Kotromaniću.⁷¹

On je utvrdio da četiri figure na pročelju pripadaju banu Stjepanu, njegovoj ženi i kćerci te Banovom nasljedniku Tvrtku.⁷² Ćiro Truhelka je stećak pripisao banu Stjepanu Prijezdi. Dubravko Lovrenović iznosi ove tvrdnje za koje kaže da se *nisu pokazale održivim*, ali se slaže da četiri figure predstavljaju članove neke lokalne feudalne porodice.⁷³

Na istočnoj čeonj strani spomenika, prikazan je na strmoj stijeni grad sa kapijom, do nje dvije visoke kule, a na uglovima po dvije manje kule. Pred gradom sjedi „ban“ na prijestolu, a do njega lijevo i desno stoje dva „dvorjanika“. Na jednoj kuli sjedi na otvorenom balkonu gospođa i gleda napolje. Ispod ove kompozicije drže dva konjušara dva osedlana konja spremna da ih gospođa uzjašu.

Sjeverna bočna strana je u vidu biljne stilizacije, horizontalnom širom trakom podijeljena na dva dijela: u gornjem dijelu prikazano je pet vitezova na konjima, koji jašu jedan za drugim prema istočnoj čeonj strani. Vitezovi su u oklopu, imaju šljem sa čelenkom, u denoj ruci koplja

sa zastavama, a o lijevom bedru kratak mač. Na gornjem dijelu raspoznaju se tri ružice, stilizovano cvatuće drvo i dvije uske pločice (tablice) na kojima se nalazio gore spomenuti natpis, u donjem dijelu prikazana je kompozicija lova u šumi. Donji dio je podijeljen sa tri stilizovana drveta na četiri odjeljka. U prvom istočnom odjeljku je lovac sa napetim lukom i strijelom i dočekuje jelena, koji je u drugom odjeljku i kojeg tjeraju psi. U trećem odjeljku je prikazan lovac, koji teškim kopljem navaljuje na divljeg vepra, kojeg tjeraju kerovi, iznad kojih se nalazi krin, a u četvrtom odjeljku, koji je važan za određivanje perioda u koji se datira nastanak stećka, prikazana je životinja duga repa i pjegava tijela, dakle gepard (leopard), koji se u srednjem vijeku upotrebljavao u lovu kao pomagač. Iznad njega prikazan je leteći zmaj (aždaha) sa razapetim ljljkovim krilima, isprepletenim repom i u čeljustima drži stručak cvijeća. (Sl. 24)

Zapadna čeonj strana spomenika je u vidu biljne stilizacije, horizontalnom užom trakom, podijeljena na dva dijela kao i sjeverna bočna strana. U gornjem dijelu prikazane su četiri arkade, u kojima su prikazane po četiri koluta u dva niza sa šesterolistom u kolutu. U donjem dijelu su prikazane također četiri koluta, u čijoj unutrašnjosti je prikazan šesterolist. Prostor oko koluta ukrašen je manjim cvjetovima, 28 primjeraka.

Južna bočna strana je kao i zapadna čeonj strana u vidu iste biljne stilizacije, horizontalnom užom trakom, podijeljena na dva dijela. Vertikalno su oba dijela podijeljena u pet odjeljaka (polja). U donjim manjim poljima prikazani su vitezovi kako jezde na konjima i sa ustremljenim kopljima. Četiri viteza su okrenuta prema čeonj istočnoj strani, a peti u polju do istočne čeonj strane, okrenut prema zapadnoj čeonj strani, odnosno prema ova četiri viteza. Od gornjih pet polja, srednja tri su ukrašena sa po dva koluta i šesterolistom u unutrašnjosti koluta. Krajnje polje u zapadnom dijelu odjeljka također ima dva koluta, ali mjesto šesterolista u njima se nalazi po šest cvjetića raspoređenih u kolutu i sedmi cvijet u sredini.

Krajnje polje u istočnom dijelu odjeljka prikazuje stilizirajuću stablo sa devet grančica, od kojih je sedam sa listovima, a na dvije su prikazane ptice (golubovi). S lijeve i desne strane drveta

⁷⁰ Lovrenović, 2009, 168.

⁷¹ Stratimirović, 1926, 45.

⁷² Ibid. 46

⁷³ Lovrenović, 2009, 169.

isklesan je po jedan lijer, a iza njih po dva cvjetića. (Sl. 25)

Dekoratívne jedinice ove kompozicije na stećku odijeljene su bogatim, bilo širim, bilo užim ornamentalnim prugama, kojima su motivi vrlo srodni sa ornamentalnim motivima, poznatim nam iz bazilike u Zenici, te idu otprilike u XII vijek. Uz ove romanizirajuće motive nalazimo i geometričke, koji predstavljaju refleks domaće narodne umjetnosti, a osobito stilizovane cvjetove, kojim se ispunjavaju manje praznine u poljima.

Od heraldičkih motiva nalazi se samo krin u polju lovačke scene. Njega srećemo na grbovima bosanskih vladara vrlo često i on nas možda upućuje na vezu sa kojim pretećom bosanske vladalačke dinastije⁷⁴.

Po bogatstvu motiva i kvalitetu izrade ornamentike pretpostavlja se da je klesar bio neki dalmatinski majstor iz druge polovine XIV stoljeća⁷⁵.

Emma Mazrak se osvrće na sva dosadašnja istraživanja i tumačenja likovnog repertoara stećka te iznosi tumačenja ikonografske i likovne analize sljemenjaka kao cjeline. Detaljna analiza se odnosi na simboliku religijskih motiva knjige Otkrivenja i bazira se na srednjovjekovne rukopise Bosne i iluminacije Hvalovog, Mletačkog Radosavljevog zbornika, te Nikoljskog evanđelja i Giljferdingovog Apostola.

Zaključak ovog istraživanja je da je *sljemenjak posvećan dvojici visokih vlastelina, koji su u krvnom srodstvu*, s tim da je jedan od njih bio višeg društvenog ranga. Analizom rozeta koje u osnovi imaju šesterolist, u ovom radu se zaključuje, da bi obzirom na iste motive prethodnih nalaza pretpostavka mogla biti da je sljemenjak mogao pripadati nekome iz dinastije Kotromanića ili *nekome veoma bliskom njima*.

Datacija u drugu polovinu XIV i početak XV stoljeća u ovom radu veže se i za tipove oružja, odjeće, šljemova/kaciga te načina izvedbe, dok je konačan zaključak da je stećak zasigurno rad jednog umjetnika skulptora.⁷⁶

⁷⁴ Truhelka, 1914, 250 i 251.

⁷⁵ Stratimirović, 1891, 139.

⁷⁶ Mazrak, 2012, 31 – 36. Da li je on bio umjetnik iz Primorja (nekog većeg gradskog središta istočne obale Jadrana), Moravske škole ili „domaći majstor“, nije lako ustvrditi.

Spomenik br. 13.

Vladevine kod Rogatice

Tip/oblik: sanduk sa postoljem

Dimenzije: sanduk 260 cm x 165 cm x 108 cm
postolje (ploča) 295 cm x 190 cm x 36 cm

Inventarni broj: 922

Stećak vojvode Mitoša pronađen u Vladevinama kod Rogatice, trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. sanirane su male pukotine. Konzervatorskim zahvatima urađena je konsolidacija ivica između bočnih i čeonih strana sanduka.

Stećak je pronađen odmah pored stećka br. 16. na istom lokalitetu. Natpis je uklesan na sve četiri bočne strane, u jednom redu, sa jedne strane, dva, tri i četiri reda na preostalim stranama.

Sanirane su male pukotine. Uređena konsolidacija ivica između bočnih i čeonih strana sanduka. Vidljivi su i tragovi ranijih konzervatorskih zahvata iz 1980-ih godina.

U transkripciji natpisa pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

Zapadna čeona strana:

1. red: † ВЪ НМЄ ѠЧД Н СДД Н СВЄТО

Južna bočna strana:

1. red: АХД СЄ ЛЄЖН ВОЄВОАД МНѠТОШЬ
СВОИМЬ

2. red: КОИ МУ ПОСЛУЖИ ЖНВУ Д МРТВД
ПОБНЛНЖН БОЖИМЬ

3. red: Н ПРДВН ВОЄВОАД МНѠТОШЬ Н
МНОГО Ѡ МОЄ РУ

4. red: ОРЬ НЕ БИ МРЬТВЬ НЕХ ГД УБНТ
Sl. 26)

Istočna čeona strana:

1. red: Н НОМЬ СТѢПКОМЬ СВѠМУ

2. red: (П)ОМОТ+О Н КНЕЗД ПДВЛД МНЛОСТН+О

3. red: КЄ НД ЗЕМЛН БИ Д Ъ НН Ѡ ЄНЄ Н НН+К

Sjeverna bočna strana:

1. red: ГАНЫ ВЛДТИУ ВЛДТЄВНТУ КОНЫ НОГУ

2. red: Д Н СЄ КОПДНТЕ НД ПЛЕМЄТОМЬ

Transkripcija natpisa u cjelosti: † ВЪ *ime o(t) ca i s(i)na i sveto(ga) d(u)ha*. Se leži vo(j)evoda Mitošъ (sa) svo(j)imъ (s)inomъ Stěpкомъ svomu

g(ospo)d(i)nu Vlatku Vlađeviću konь (kod) nogu ko(j)i tu posluži živu a mьrtva pobiliži boži(jo) mь (p)omoćju i kneza Pavla milostiju. A i se(j) korajte na pleme(ni)tomь! I pravi vo(j)evoda Miotošь: I mnogo ot (od) mo(j)e ruke na zeml(j)i bi, a ě (ja) ni ot (od) (j)e(d)ne i nikorь ne bi mьrt(a)вь neh ga ubit(i). Marko Vego je ovu rečenicu definsao na sljedeći način; I mnogo na zemlji bi (ubijeno), a ě (ja) ni ot (od) ene (jedne) i nikorь (niko) ot (od) moje ruke ne bi mьrt(a)вь. Ne (hte)h ga ubit(i).⁷⁷ (Sl. 27.)

Spomenik br. 14.

Vlađevine kod Rogatice

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 154 cm x 83 cm x 84 cm

Inventarni broj: 923

Stećak u obliku sanduka trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Konzervatorsko-restauratorski radovi nisu poduzimani.

Stećak je ornamentiran sa tri strane, dvije čeone strane i jedna bočna. Sa zapadne čeone strane vidljiv je isklesani latinski krst, dok se sa obje strane krsta nalazi po jedno stilizovano stablo isklesano u vidu linije sa po tri spirale sa obje strane. Iznad krsta i predstava stabala, isklesane su dvije veće spirale. Istočna čeona strana ukrašena je slično kao i suprotna. U gornjem dijelu isklesane su dvije veće spirale, a u sredini jedno stilizovano stablo. Južna bočna strana ukrašena je sa četiri veće spirale, srednje dvije u širokom trakom izrastaju iz donjeg dijela bočnih strana, a krajnje se spuštaju iz gornjeg dijela. Ukrašen je uokviren uklesanom pravolinijskom trakom. (Sl. 28)

Spomenik br. 15.

Humsko kod Foče

Tip/oblik: stup (sa postoljem)

Dimenzije: stup 145 cm x 54 cm x 42 x 47 cm

podnožje: 45 cm x 64 cm x 61 x 50 x 54 cm

Inventarni broj: 924

Stećak u obliku četverostranog stupa ukrašen sa sve četiri strane, ornamentima, ljudskom figurom i natpisom. Stećak je pronađen 1933. godine, a u Botaničku baštu Zemaljskog

⁷⁷ Vego, 1970, 32.–33, br. 222.

muzeja prenesen u augustu 1934. godine.⁷⁸ Konzervatorsko-restauratorski zahvati su vršeni u sklopu tekućeg održavanja pranjem stećka destilovanom vodom.

Ukrašen je tordiranim trakama⁷⁹ na svim ivicama stupa, sa tordiranim oprugama na sjevernoj i južnoj strani. Na dnu se ta tordirana opruga završava sa alkom dok je vrh ukrašen biljnim ornamentom gdje se ističu dva lista. Natpis se nalazi na tri strane stupa istočnoj, južnoj i zapadnoj dok je ljudska figura predstavljena na istočnoj strani.

Vladislav Skarić detaljno opisuje figuru kao pokojnika gosta Milutina *izrađen je vrlo primitivno. Prikazuje čovjeka gologlava, odjevena haljinom, skrojenom na struk, koja dopire do polovine bedara. Kroj haljine je onakav, kako je prikazan na bosanskim spomenicima kod svih muškaraca. Haljina nema na vratu jãke⁸⁰, nego ostavlja vrat slobodan. Od vrata se pruža dolje niz prsa jedan kratak zarez. Valjda je zarez imao da služi za proširenje vratnog isijeka na haljini, kroz koji je pri oblačenju provlačena glava. U struku je čovjek opasan usukanim pojasom u obliku gužve. U lijevoj ruci drži knjigu. Desnom se oslanja na štap, koji na vrhu ima horizontalnu prečku sa jabukama na obadva kraja. Za 11 cm ispod prečke nalazi se veća jabuka. Ovo je prvi put, što se našao spomenik, na kome je prikazan gost sa odijelom i znacima svoga zvanja. Na zapadnoj strani, pri dnu, izrađena je rozeta, uokvirena tordiranim trakom, sa petljicama na sve četiri strane u obliku kruga.⁸¹ (Sl. 29)*

⁷⁸ Skarić, 1934, 79.

⁷⁹ Bešlić, 2004, 111. Tordirana traka (uže)-vrlo čest i omiljen dekorativni reljefni motiv stećaka svih vrsta i u svim područjima. Ima više funkcija-obrubljuje, uokviruje i razdjeljuje stranice ili neke druge motive stećaka, a posebno se ističe kada se proteže podno horizontalnih krovnih ivica sljemenjaka i vrhom vertikalnih strana sanduka, stvarajući iluziju streha kuća i kapaka sanduka. Ponekad su i neki dijelovi drugih motiva predstavljeni tordiranim umjesto običnom vrpcom, kao, na primjer, stupovi i lukovi arkada, a u nekim slučajevima se pojavljuju po dvije pa i po tri spojene tordirane vrpce ili takozvano dvostruko uže. Ovaj motiv je vrlo star, a poznat je u rimskoj i starokršćanskoj umjetnosti, posebno u romaničkoj i naročito u gotičkoj srednjovjekovnoj umjetnosti.

⁸⁰ Šehović, Haverić 2017. – jãka <tur.> ž. presavijeni dio nekog odjevnog predmeta (košulje, jakne i sl.) oko vrata; kragna, okovratnik, ovratnik.

⁸¹ Vego, 1964, 208. Ovo vjerovatno ukazuje na oblik stilizovanog krsta.

Vladislav Skarić je opisao i detalje vezane za iskop groba 1933.godine⁸². Između ostalog, u grobu je pronađeno i brokatno tkanje, haljina u kojoj je pokojnik bio odjeven. Tkanje je imalo na sebi utkane figure od lavova i zvjezdica.⁸³

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom glasi:

Istočna strana:

1. red: ВѢ НМѢ ПІ ВОЄ П
2. red: ПРНВНСПѢ ПІ Р
3. red: ОНЧЕ ГАНѢ ГС
4. red: ПН М
5. red: НЛУП
6. red: ННѢ
7. red: БНЛН
8. red: Г
9. red: Ъ

(Od 5. reda do 9. čita se s desne strane)

4. red: РОА
5. red: ОМЪ
6. red: ЧРНЪН
7. red: НВѢН
8. red: Ъ

Južna strana:

1. red: ПО
2. red: ГНБ
3. red: НН
4. red: О Н
5. red: ЄГО
6. red: ЛН
7. red: МН
8. red: ЛОС
9. red: ПН
10. red: БО
11. red: ЖН
12. red: ЄН

Zapadna strana

1. red: ЖНПНЄ
2. red: Ѣ ЖНХЪ У V
3. red: ѢСПЄ БО
4. red: СѢНКЄ ГСП
5. red: ОАЄ ПРНМН

⁸² Skarić, 1934, 82.

⁸³ Vego, 1964, 208. M. Vego ukrase veže za motive iz romaničkog doba koji su preneseni iz Italije ili rađeni u jednom od njenih gradova. Motive na tekstilu datira u prve decenije XIV stoljeća.

6. red: ХЪ АПРОВЕ Ѡ
7. red: ВЕЛНКЄ ГСПО
8. red: АЄ Н ВЛѢСТ
9. red: ЄО Н Ѡ ГРЪВКЄ
10. red: ГСПОАЄ Ѣ ВСЄ
11. red: ВНАОМО

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Va ime tvo(j)e, pričista Tro(j)ice! G(ospo)d(i)na gsti (=gosta) Milutina biligъ, rodomъ Срѣничанъ. Pogib(e) ino, nego li milosti boži(j)e(j)i. Žiti(j)e: A žihъ u časte bosan(s)ke g(o)spode. Primiъ darove ot (od) ve-like g(o)spode i vlasteo (vlastele) i ot (od) grъčke g(o)spode. A vse (sve) vidomo (znano)!⁸⁴ (Sl. 30.)*

Spomenik br. 16.

Vlađevine kod Rogatice

Tip/oblik: sanduk sa postoljem

Dimenzije: sanduk 288 cm x 115 cm x 136 cm

postolje (ploča): 351 cm x 159 cm x 66 cm

Inventarni broj: 921

Stećak Vlatka Vlađevića pronađen u mjestu Vlađevine kod Rogatice, trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Konzervatorskim radovima sanirane su manje pukotine, urađena je konsolidacija ivica između bočnih i čeonih strana sanduka. Konzervatorski radovi rađeni su osamdesetih godina prošlog stoljeća. Prvi je stećak pronašao i o njemu pisao Ćiro Truhelka, on je zabilježio nekropolu „bogumilsko groblje“, od trideset stećaka⁸⁵.

Stećak nema dekoracije, samo natpis na tri strane. Natpis je pisan s lijeva na desno. Početak natpisa nalazi se na zapadnoj čeonj strani, (Sl. 31.) nastavlja se na sjevernoj bočnoj (Sl. 32.) i završava na istočnoj čeonj strani (Sl. 33.). Južna bočna strana stećka je bez natpisa. Pisan je u tri reda, koji se nastavljaju kroz sve tri strane stećka, a samo na trećoj (istočnoj) strani su četiri reda.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, glasi:

Zapadna čeona strana:

1. red: † ВѢ НМѢ ѠЧѢ Н
2. red: Н БЄАНОГѢ ВЛОВКѢ Т
3. red: ѢНѢ НѢ УЧНВЕ КѢМН НЕГО

⁸⁴ Vego, 1964, 52.–53, br. 190.

⁸⁵ Truhelka, 1889, 72.

Sjeverna bočna strana:

1. red: **СННѢ Н СВЕТГО АХѢ Д СЕ ЛЕЖИ
ВЛАТКО ВЛАВН**
2. red: **ДИМОРИѢ Д ОБНАЕ МНОГО
ЗЕМЛЕ Д ДОМѢ ПОГИБЕ Д З**
3. red: **ВЪ ВОЕВОДѢ МНѢТОШЬ СЛУЖИ
ГНѢ БОЖИΩМЪ ПОМ**

Istočna čeona strana:

1. red: **† Д (Д=Б) КОИ НЕ МОЛѢШЕ**
2. red: **Д НИМЪ НЕ ОСТѢ НИ СННЪ НИ БРѢТЪ**
3. red: **ОХТО Н КНЕЗѢ ПѢВЛѢ МНЛОСТОЮ**
4. red: **КОИ УКОПѢ ВЛАТКО ПΟΜΕΝУ БГѢ**

Transliteracija natpisa u cjelosti: † *Va ime otca (oca) i s(i)na i svet(a)go d(u)ha a se leži Vlatko Vla(đe)vičъ koji ne mol(j)aše n(ij)ednoga človka (čovjeka) takmoria (osim), a obide mnogo zemlje, a doma pogibe. A za n(j)imъ ne osta ni sinъ ni bratъ. A na na(nj=njega) usiče kami n(j)egovъ vojvoda Mitošъ. Služi g(ospodi)na božiomъ pomoćju i kneza Pavla milostoju (milošču), koji ukopa Vlatka, pomenu b(o)ga.*⁸⁶

Spomenik br. 17.

Varošište, Begovina kod Rogatice

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: 220 cm x 95 cm x 15 cm (van zemlje)

sljemenjak 203 cm x 83 cm x 76 cm

(od toga visina sanduka je 60 cm)

Inventarni broj: 1202

Stećak je pronađen na lokalitetu Begovina kod Rogatice i prenesen je u Zemaljski muzej krajem pedesetih ili početkom šezdesetih godina prošlog vijeka. Trenutno je smješten u Botaničkoj bašti muzeja. Konzervatorskim zahvatima restaurirana je čeona strana stećka te sanirane pukotine prije 12–15. godina.

U predjelu Varošište pronađene su tri nekropole u neposrednoj blizini srednjovjekovnog utvrđenog grada Borač, centra Pavlovića oblasti.⁸⁷ Stećak u Zemaljskom muzeju je identifikovan kao nadgrobnik Ozrena Kopijevića, župana kneza Pavla. Spomenik je sa natpisom, a na nekropoli je bio orjentisan Z-I. Ornamenti su

⁸⁶ Vego, 1970, 32–33, br. 223.

⁸⁷ Bešlagić, 1971, 253.

urađeni na sve četiri strane i na krovnim ploham. Same ivice čeonih strana, zatim ivice bočnih strana i hrbat su rađeni u vidu reljefnog ispupčenja, poluokrugle forme. Na istočnoj strani su vidljive tri trake po sredini (stabla), sa lijeve i desne strane su predstavljene ruke koje drže po jednu jabuku, koje su na sredini udubljene, dok je donji dio ukrašen sa dvije veće spirale. Spirale su sa unutrašnje strane uokvirene trakom sa spiralama, dok je vanjska strana uokvirena ornamentom niza rozetica. (Sl. 34)

Zapadna čeona strana slično je ornamentisana kao istočna, s tim da su izostavljene ruke, mjesto kojih su grančice koje drže dvije jabuke, koje su na sredini udubljene i sa istim trakama po sredini i spiralama sa strane. U lijevom gornjem uglu se nalazi se reljefno ispupčenje rađeno u volutama i kružnog je oblika. Na krovnim ploham kao okvir pruža se ornamentisana traka sa nizom rozeta. Isti ukras, ornamentisana traka sa nizom rozeta se pruža ispod krovne plohe i sa bočnih strana na bočnoj južnoj strani. U istočnom dijelu ove južne bočne strane nalazi se scena lova na jelene i predstavlja konjanika sa kopljem, na kojem je zastavica, kojim ubija jelena⁸⁸. (Sl. 35.) Na sjevernoj bočnoj strani, također se kao okvir ispod krovne plohe i sa bočnih strana pruža ornamentisana traka sa nizom rozeta, unutra koje se nalazi natpis. (Sl. 36.) Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja.

U transkripciji natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom glasi:

Istočna čeona strana:

1. red: **ВѢ НМѢ БОЖИЕ Д СЕ ЛЕЖИ ОЗРИНЪ
КОПИЕВНЪ**
2. red: **ЖУПАН КНЕЗѢ ПѢВЛѢ СЕ ПНСѢ
АНѢКѢ МНЛОСВЛНЪ?**

⁸⁸ Bešlagić, 2004, 88–89. Lov na jelena je čest motiv na stećcima, obično se prikazuje konjanik, a nekada i pješak ili dva lovca na konjima ili jedan pješak, a drugi na konju. Pojava ovog motiva nije poznata. Jedno objašnjenje govori da je taj motiv laičkog karaktera, odnosno da je ilustracija života i zabave feudalaca, a drugo objašnjenje bi moglo biti religioznog karaktera, odnosno prikaz kršćanske ikonografske teme izbavljenja duše.

Sjeverna bočna strana:

1. red: БѢРОСВѢТЪ СМРЪПЪ НѢ ПОИСКѢХЪ
НѢВНАТЪНЪ КРѢЛЕСЪБЪ БОСѢНС
2. red: КОГѢ Н ГОСПОЧПѢРЪ СРЪБЪСКОГѢ ЗѢ
МОГѢ ГНѢ СЛУЖБУ БОДОШЕ
3. red: МѢ Н СЪКѢОЦЕ МѢ НСПѢКРѢШЕ
Н ПУ Н СМРЪПН НѢ АОПѢАОХЪ Н
4. red: УМРЪХЪ НѢ РОЦКПВО ХРНСПВО
Н ГН МѢ ВО БОАѢ ѠКРЪЛН Н УКОПѢ
5. red: Н ПОБѢЖН

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Va ime bo-
žije a se leži Ozrinъ Kopi(j)evičъ, župan kneza
Pavla. Se pisa diěkъ Milosalićъ? Baro(j)evi(ć)ъ.
Smrťъ ne (p)oisakah navid(ě=je)нъ kralevsнъ
(kraljevstva) bosanskoga i gospočtva (gospodstva)
srъbskoga za moga g(ospod)na službu. Bodoše
me i s(ě=je)koše me (i) istjeraše i tui (tuj=tu)
smrťti ne dopadohъ, i umrъhъ (umrijeh) na rošt-
stvo Hristovo i g(ospod)н me vo(j)evoda okrili i
ukopa i poběži (pobilježi).*⁸⁹

Spomenik br. 18.

Jela šuma kod Olova

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 108 cm x 75 cm x visina
52 cm od toga sanduk 38 cm
postolje 200 cm x 87 cm x 19 cm

Inventarni broj: 1203

Stećak pronađen pored Olova trenutno je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja, nema podataka kada je prenesen u Muzej. Konzervatorskim zahvatima restaurirani su dijelovi krova, prije deset godina.

Spomenik je u obliku sarkofaga, koji se prema dole sužava i ornamentisan je sa svih strana. Orijetisan je u pravcu sjever–jug. Na južnoj čeonj strani izrađen je krst, čiji se kraci u gornjem dijelu završavaju manjim krugovima. Ispod horizontalnog dijela krsta isklesani su sa obje strane po jedan grozd. Ispod grozdova, sa obje strane su dvije veće spirale. Gornji uglovi sljemenjaka ispunjeni su sa po jednom rozetom sa šest listova. (Sl. 37). Sjeverna čeona strana ima isti ornament samo su izostavljeni grozdovi.

Sa istočne bočne strane nalaze se četiri spirale koje se protežu cijelom površinom, a sa bočne

⁸⁹ Vego, 1970, 34–35, br. 224.

zapadne strane dvije spirale te predstava ruke sa ispruženim prstima i savijena u laktu. (Sl. 38.)

Zanimljivost ovog stećka su ukrašene krovne plohe, sa redovima uklesanih trouglova. Na ovaj način stećak predstavlja imitaciju srednjovjekovne bosanske kuće. Obje strehe su sa svih strana oivičene plastičnim užetom. Prema užim stranama stećka ostali su mali ispusti. Plastično uže na donjim ivicama streha produžava se, međutim, do kraja i onda spušta niz okomite bridove bočnih strana. Na obje strane krovnih ploha i na udaljenosti do 10 cm od krajnjih bridova, poprečno se pruža tordirana vrpca.

Svi ornamentalni motivi izvedeni su duboko udubljenim linijama. Spiralni motivi su osim toga zaobljeni. Dobiva se utisak, zbog dubine linije i zaobljenosti motiva, da su ornamenta plastični, a ustvari visina ornamenta nigdje ne prelazi visinu okolne površine⁹⁰.

Spomenik br. 19.

Mramorje u Donjim Čevljanovićima, Ilijaš

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 185 cm x 81 cm x 87 cm
(od toga visina sanduka 50 cm)
postolje 204 cm x 91 cm x 15 cm

Inventarni broj: 1204

Stećak je pronađen na lokalitetu Čevljanovići u blizini Ilijaša. Nema podataka kada je prenesen u Zemaljski muzej, danas je smješten u Botaničku baštu. Konzervatorskim zahvatima vršene su intervencije kojima su sanirane pukotine na bočnim stranama i na krovu stećka.

Šefik Bešlagić je u Donjim Čevljanovićima evidentirao dvije nekropole, jednu na lokalitetu Mramorje sa 41 stećkom (9 sanduka i 32 sljemenjaka)⁹¹ i drugu na lokalitetu Drina sa 6 stećaka u obliku sljemenjaka⁹².

Dvije čeone strane stećka ukrašene su istom dekoracijom u vidu trake koja je isklesana po sredini i završena horizontalno na vrhu formirajući zabat u gornjem dijelu. Vertikalni dio trake

⁹⁰ Benac, 1951, 7.

⁹¹ Stećci sa lokaliteta Mramorje iz Donjih Čevljanovića, 2013. godine, premješteni su na lokalitet Dolovi u Zaštićeno područje Bijambare, općina Ilijaš. Opširnije vidjeti: Halilović, Zijad. *Srednjovjekovni nadgrobnici–stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš*, Naše starine XXIII, Sarajevo 2014. str. 73. – 82.

⁹² Bešlagić, 1971, 161.

se sa dvije strane grana u veće spirale, dok se na vrhu završava ljiljanom. Zabat je ukrašen sa još tri četverolisne rozete. Poprečno preko krovniha ploha, na udaljenosti do 10 cm od bridova, pruža se tordirana vrpca. Na obje strane krovniha ploha i na udaljenosti do 10 cm od krajnjih bridova, poprečno se pruža teško primjetna vrpca, u vidu reljefnog ispućenja. (Sl. 39)

Spomenik br. 20.

Kravica kod Bratunca

Tip/oblik: stup

Dimenzije: 103 cm x 65 cm x 32 cm

– 34 cm i 39 cm

Inventarni broj: 5804

Stećak je pronađen na području Kravica kod Bratunca, nema podataka kada je prebačen u Zemaljski muzej, danas je smješten u Botaničku baštu muzeja. Konzervatorskim zahvatima sanirane su manje pukotine od gelera na prednjoj strani.

Pronađen je na lokalitetu Mramorica, gdje je Šefik Bešlić evidentirao nekropolu od petnaest stećaka (1 sljemenjak i 14 stupova).⁹³

Na sjevernoj strani prikazana je stilizirana biljka, koja raste iz postolja, ima dva para savijenih listova, dva cvata u obliku zvijezde i na vrhu jedan cvat, koji liči na grozd. Na južnoj strani je povijena loza koja izrasta iz zemlje i završava se savijenim listovima iz kojih se pojavljuju tri cvata. Na istočnoj i zapadnoj bočnoj strani također su prikazane povijena loza koja izrasta iz zemlje i završava se savijenim listovima iz kojih se pojavljuju tri cvata. Sve strane imaju jednostavni okvir, koji je isklesan tako da su strane plitkije u odnosu na obrub kamena. (Sl. 40.)

Spomenik br. 21.

Sopotnik kod Zvornika

Tip/oblik: stup

Dimenzije: 161 cm x 93 cm x 57 cm,

izraženo usko postolje visine 15 cm

Inventarni broj: 5803

Stećak je smješten u Botaničku baštu Zemaljskog muzeja. Po obliku je nepravilan sa slabo naglašenim postoljem. Prednja (šira) strana je viša od zadnje, a bočne (uže) strane su

također nejednake visoke. Konzervatorskim zahvatima sanirana su oštećenja od granata.

Sve strane imaju cik-cak okvir, koji je isklesan tako da su strane plitkije u odnosu na obrub kamena. Na čeonj istočnoj strani je stilizirana biljka, koja raste iz vaze (ili lukovice), ima dva para savijenih listova, dvije grančice na čijem vrhu po jedan cvat u obliku zvijezde i na vrhu pupoljak u obliku baklave na kojem se nalazi jedan cvat. Sa bočne strane su identični ukrasi; plastična cik-cak linija sa četiri savijena lista i sa četiri cvata u obliku zvijezde. Sa sjeverne strane spomenik je oštećen tako da u njegovom gornjem dijelu nedostaje i dio ukrasa – jedan savijeni list i jedan cvat u obliku zvijezde.

Na čeonj zapadnoj je također biljni ornament–vertikalna grana u sredini sa cvatom–zviždrom na vrhu. Sa obje strane pruža se loza u vidu cik-cak linije sa po 5 savijenih listova i sa po četiri cvata–zvijezde. (Sl. 41.)

Spomenik br. 22.⁹⁴

Kameni spomenik sa ćirilčnim natpisom.

Spomenik br. 23.

Kameni spomenik sa ćirilčnim natpisom.

Spomenik br. 24.

Opravdići kod Srebrenice

Tip/oblik: stela

Dimenzije: 128 cm x 77 cm x 16 cm

Inventarni broj: 951

Stela nepravilnog oblika sa sljemenom, prenesena u Zemaljski muzej 1951. godine. Trenutno je smještena ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju, ispred muzeja. Konzervatorskim zahvatima rađenim prije 18 godina, vršeno je plombiranje stećka na određenim mjestima.

Prema Sergejevskom D., nepravilan oblik stele upućuje na to da je bila uzeta prirodna ploča donekle odgovarajućeg oblika, nešto dotjerana gore i upotrebljena kao nadgrobni spomenik. Gore je nešto šira nego dolje.

⁹³ Ibid. 227.

⁹⁴ Na osnovi opservacije terena i konstatacije sa uposlenicima Muzeja, spomenici pod rednim brojem 22. i 23. se ne datiraju u period srednjeg vijeka, već u period XVIII pa čak i XIX stoljeća, zbog čega nisu sastavni dio ove Pokretne zbirke. Oni se nalaze u Botaničkoj bašti sa zapadne strane Etnološkog odjeljenja, nemaju inv. brojeve i nisu kataloški obrađeni.

Dominantni dio ukrasa stele predstavlja u reljefu isklesan muškarac, sa skrštenim rukama na prsima. Na licu se ističu oči u obliku dva koluta, nos izrađen vrlo jednostavno i usta prikazana kao jedna vodoravna crta. Kosa je prikazana u obliku tordirane trake. Iznad desnog ramena urezan je mali krst, a iznad lijevog ramena rozeta. Pored lijeve ruke površina je ukrašena nepravilnim cik-cak linijama i spiralama. Ispod lijeve ruke nalazi se neki četverokut, možda štit.

Od ostale dekoracije vidljiva je sa druge strane plastična jabuka sa urezanim krstom. Ta zadnja strana je inače neravna, dok se na gornjoj površini nalaze tri jabuke, od kojih srednja ima urezan krst.⁹⁵ (Sl. 42)

Spomenik br. 25.

Tekija kod Srebrenice

Tip/oblik: stup (obelisk)

Dimenzije: 128 cm x 77(59) cm x 16 cm

Inventarni broj: 952

Stećak u obliku nepravilne četverostrane prizme, prevezen u Zemaljski muzej 1951. godine, trenutno smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Konzervatorskim zahvatima rađenim prije 18 godina, vršeno je plombiranje stećka na određenim mjestima.

Stećak je pronađen u dolini potoka Kravice, nalazio se pored puta i bio je jedini u tom dijelu. Zbog izloženosti opasnosti da bude oštećen prelijet je u Zemaljski muzej.

Stećak je nepravilnog oblika, u donjem dijelu uži nego u gornjem sa koso nagnutom gornjom površinom. Ornamenti su vidljivi na sve četiri okomite strane, plastičnom dekoracijom na tri strane i uklesanim reljefom na jednoj strani.

Od dekoracije ističe se čovječija figura,⁹⁶ muški lik, an-face, sa nogama u profilu i rukama savijenim u laktu i dignute otvorenih dlanova. Lice je okruglo, oči potpuno okrugle i ispupčene, kosa nije prikazana. Usta imaju oblik horizontalne crte. Nos je bio izrađen, ali je obijen. Iznad desne ruke prikazan je mali krst i jabuka, iznad lijeve plastična spirala. Iznad glave smještena

⁹⁵ Sergejevski, 1952, 19.

⁹⁶ Sergejevski, 1954, 274. Figura oranta. Prastari motiv čovjeka u stojećem stavu, an-face, podignutih ili raširenih ruku u znak molitve. Postao je u hrišćanskim katakombama pravim simbolom i redovnim ukrasom. Prvi put u Bosni i Hercegovini primijećen na ovom stećku.

je vodoravno tordirana traka, iznad koje je polumjesec i dvije rozete. Osim toga slobodan prostor zauzimaju dvije male jabuke i nekoliko spiraloidnih likova. Na zadnjoj strani ornament je urezan. Prikazana je jako stilizovana biljka. Okolo je urezan okvir, osim toga čitava je površina ukrašena sa šest kolutova, dva mala krstića i dvije figure u obliku T.

Bočne strane liče jedna na drugu. Cijelu bočnu stranu zauzima vitica vinove loze, oko koje je urezan okvir. Stabljika ide u cik-cak, a u slobodnom prostoru prikazana su četiri grozda. Lišće nije prikazano. Na desnoj bočnoj strani okvir gore ima oblik tordirane trake. To je jedina razlika ove dvije strane.⁹⁷ (Sl.43.)

Spomenik br. 26.

Klisa kod Donjih Bakića, Olovo

Tip/oblik: sljemenjak s postoljem

Dimenzije: sljemenjak 155 cm x 60 cm x 52 cm

(od toga je visina sanduka 37 cm)

postolje 183 cm x 82 cm x 18 cm

Inventarni broj: 5805

Stećak je pronađen na lokalitetu Klisa kod sela Donji Bakići⁹⁸ blizu Olova, danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Konzervatorske intervencije na stećku su vršene prije trideset godina.

Sarkofag je dobre obrade. Krovne strehe su naglašene usjećenim ispustom. Ukrašen se sastoji od ovalnih rebara. Ta rebra su okomita i gusto poredana na svim pobočnim stranama. Izuzetak čine zabati na užim stranama. Svaki zabat je odvojen jednim horizontalnim rebrom sa posebnom stilizacijom unutar njega. Ornament je izveden tehnikom udubljanja, a rebra su naknadno zaobljena⁹⁹. Stećak je jedinstven zbog svojih plastičnih rebara, koja predstavljaju imitaciju drvenih oblica na srednjovjekovnoj bosanskoj kući. (Sl. 44.)

⁹⁷ Ibid. 273.

⁹⁸ Benac, 1951, 19. U Donjim Bakićima Alojz Benac je evidentirao pet lokaliteta sa stećcima a) pod Klisom, b) Klisa, c) Grebljica, d) Vlaškovac i e) Slavanj. Opširnije o ovim lokalitetima vidjeti: Halilović, Zijad. *Kulturno-historijski spomenici na području Bakića kod Olova*, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 11, Tuzla 2019, 149-167.

⁹⁹ Ibid. 22.

Spomenik br. 27.

Dopasci (Nabojine), Kladanj

Tip/oblik: sljemenjak sa postoljem

Dimenzije: 109 cm x 80 cm x 10 cm;

sljemenjak 175 cm x 60 cm x 68 cm

(od toga visina sanduka je 56 cm)

Inventarni broj: 5806

Stećak pronađen u selu Dopaci kod Kladnja danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Stećak je u formi visokog monolitnog sljemenjaka, koji se pri dnu sužava. Krov je izbačen, a vertikalni rubovi stranica su zadebljani. Na obje bočne strane isklesano je po šest većih spirala, u gornjem dijelu površine. Istočna čeona strana, ukrašena je sa dvije horizontalne dvostruke spirale, iz čijeg središta izlazi uspravna stabljika sa ukrasom u obliku četverokrake zvijezde na vrhu.

Zapadna čeona strana je ukrašena sa istim motivom dvostruke spirale sa stabljikom i zvijezdom na vrhu, dok je donja zona te površine ukrašena sa dva grozda obješena na gornje spirale, sa spiralno zavijenim listovima. (Sl. 45)

Spomenik br. 28.

Barevište kod Mokrog, Široki Brijeg

Tip/oblik: sljemenjak

Dimenzije: sljemenjak 155 cm x 60 cm x 52 cm

(od toga je visina sanduka 37 cm)

postolje 183 cm x 83 cm x 18 cm

Inventarni broj: 5807

Sljemenjak iz Barevišta kod Mokrog smješten je ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Konzervatorske intervencije na stećku su vršene prije četrdeset godina.

Stećak je bogato ukrašen na svim stranama figuralnim predstavama, sa natpisom na jednoj užoj strani. Krovni dio odvojen je od sanduka tordiranom trakom koja se pruža na svim stranama i odvaja zabate sa užih strana. Ispod se nalazi deblja ornamentalna traka koja ide oko čitavog sanduka omeđena tanjom tordiranom trakom. Ornamentalna traka je ispunjena motivom povijene trolisne lozice. Na istočnoj čeonoj strani u zabatu je krug omeđen tordiranom trakom, ispunjen rozetom sa kružićem u sredini.

Ispod trake s trolistom je natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom koji u transkripciji glasi:

1. red: **Ѡ СЕ ЛЕЖИ ВИПІК**

2. red: **О НА СВОМЬ ПЛЕ**

3. red: **МЕНІПОМЬ**

Transliteracija natpisa u cjelosti: *A se leži Vitko na svomь plemenitomь.*¹⁰⁰

Južna bočna strana je ukrašena scenom lova na jelene. Lovac na konju ima jednu ruku podbočenu, a drugom, s raširenim prstima, izbacuje koplje prema jelenu. Glava lovca je uokvirena pletenim užetom i ima tačkicu u sredini. Jelen s razgranatim rogovima prikazan je u skoku. Za jelenom trči jedan pas, dok su druga dva psa iza konja, jedan iznad drugoga. Predstava konja i jahača odgovara potpuno stilu takvih figura na drugim stećcima u Hercegovini. (Sl. 46.)

Na zapadnoj čeonoj strani u zabatu je krug omeđen tordiranom trakom, ispunjen rozetom sa kružićem u sredini. U centralnom dijelu je muška figura. Jedna ruka je podbočena, a druga uzdignuta (dlan sa raširenim prstima). Glava je uokvirena tordiranom trakom. Odjeća (košulja) je izbrazdana horizontalnim linijama. Noge su predstavljene s vani izbačenim stopalima.

Na sjevernoj bočnoj strani je prikaz sa četiri plesača, dva muškarca i dvije žene. Muškarci su prikazani kao i muška figura na čeonoj zapadnoj strani, a žene nose duge haljine ispod kojih se vide stopala nogu. Krajnje figure drže ruke na boku. Sve figure se drže za ruke. Svi ornamenti su izvedeni u plitkom reljefu. Krovni dio je slabije obrađen.¹⁰¹ (Sl. 47.)

Spomenik br. 29.

Cernica kod Gacka (Stepen) – Pusto polje, lok. Veliko groblje

Tip/oblik: sljemenjak

Dimenzije: 170 cm x 97 cm x 135 cm

(od toga visina sanduka je 114 cm)

Inventarni broj: 5808

Stećak pronađen kod Gacka na lokalitetu Veliko groblje¹⁰², prenesen je u Zemaljski muzej

¹⁰⁰ Vego, 1962, 16.–17, br. 3.

¹⁰¹ Benac, 1952, 8 + Tabla III i IV sl. 5 a, b c, d.

¹⁰² Bešlagić, 1971, 365. Š. Bešlagić je na ovom lokalitetu zabilježio nekropolu od 17 stećaka (9 ploča, 5 sanduka i 3 sljemenjaka) orijentisani u pravcu Z–I.

1963. godine i danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Konzervatorske intervencije na stečku su vršene 80-ih godina XX stoljeća.

Stećak je bogato ukrašen figuralnim predstavama sa natpisom na južnoj bočnoj strani.

Ispod krovnih ploha sa bočnih strana pruža se traka sa motivom povijene loze sa trolistom, koja se na svojim krajevima završava rozetom od devet listova. Bočne strane su podijeljene u dva okvira, kojeg čini tordirana vrpca (uže), koja se pruža ispod traka sa motivom povijene loze sa trolistom. Od ivice čeonih strana prema sredini pruža se tordirana vrpca, koja se na sredini okomito spušta prema kapitelu sa stupom, iznad kojeg je rozeta od devet listova.

Na južnoj bočnoj strani u zapadnom polju je konjanik sa kopljem u desnoj ruci i juri za jelenom, koji je u istočnom polju. Jelena za lijevu butinu hvata pas, a ispred njega je drugi lovac na zemlji sa lukom i strijelom u rukama.

Iznad scene lova, nalazi se natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, koji u transkripciji glasi:

1. red: † ♂ ☾ ΛЄЖ ВНГНЬ ВУКО
2. red: ♂ВВ ПЛНШВНХ† СННЬ ПНС†
3. red: ♂РЧННЬ ВУКОС†ЛНХ

Transliteracija natpisa u cjelosti: † A se leži Vig(a)нь Vuksava Plišćića sinь. Pisa Sracinь Vukosalićь.¹⁰³ (Sl. 48)

Na sjevernoj bočnoj strani u istočnom polju prikazan je konjanik sa čelenkom,¹⁰⁴ a ispred je ženska figura koja drži konja za uzdu, dok su u zapadnom polju prikazane dvije životinje.

Na čeonj zapadnoj strani u zabatu, koji je odvojen tordiranom vrpcom, prikazana je (sa rozetama u uglovima) ženska figura ispred vrata utvrde (dvorca). Ispod su dva konjanika u trenutku dvoboja sa podignutim rukama i oružjem. Sa njihove bočne strane prikazana je figura osobe, koja posmatra dvoboj. (Sl. 49.)

¹⁰³ Vego, 1964, 58 – 59. br. 199.

¹⁰⁴ Šehović, Haverić 2017. – Čelenka (tur) ž. 1. hist. perjanica od zlata ili srebra ili odlikovanje za junaštvo; nosila se na kalpaku ili saruku s prednje strane: *nijesam ti u haznu sipao, već kovao od zlata ~e* (Narodne pjesne I, 84:34–35) 2. lov. čeona kost divljači s rogovima koja služi kao trofej 3. žarg. glava <pa> da je ~ za kapom kome ni u kom slučaju; nikako (< osm. tur. *čelenk* – vijenac; perjanica; dijadema).

Na istočnoj čeonj strani nalazi se scena trunira. Istočna čeona strana je također sa stupom s podnožjem i kapitelom iznad kojeg je rozeta, podijeljena na dva polja, kao i bočne strane. U zabatu su dvije rozete, sa svake strane po jedna i u sredini četiri ljiljana. U južnom polju predstavljen je konjanik, koji u laganom kasu jaše konja i drži uzde. U sjevernom polju predstavljen je konjanik, koji lijevu ruku drži iza leđa, a desna mu je podignuta i u njoj drži mač. Sa konjanikove lijeve bočne strane prikazana je figura osobe, koja se divi svome vitezu.¹⁰⁵ (Sl. 50.)

Spomenik br. 30.

Opličići kod Čapljine

Tip/oblik: sljemanjak sa postoljem

Dimenzije: sljemenjak 160 cm x 66 cm x 125 cm
(od toga je visina sanduka 95 cm)
postolje 192 cm x 92 cm x 31 cm

Inventarni broj: 5809

Stećak je 1959. godine prenesen iz sela Opličići¹⁰⁶ kod Stoca u Zemaljski muzej. Danas je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju. Stećak je plombiran prilikom konzervatorskih radova prije trideset godina.

Sljemenjak sa postoljem koji je prema dolje nešto uži. Na svim uspravnim stranama nalaze trostruko urezane arkade sa lukovima, u kojima je po jedan plastičan ljiljan.

Čeone strane uz ivice imaju vrpce od elipsasto i vijugasto povijenih linija, a u samome zabatu rozetu od više listova. Na izvornoj lokaciji stećak je bio orijentisan u pravcu zapad–istok, međutim, danas na sekundarnoj lokaciji njegova orijentacija je u pravcu sjever–jug. Iznad arkade na sjevernoj čeonj strani lučno je uklesan natpis, a koji se nastavlja na vodoravnom dijelu postolja iste strane. (Sl. 51)

Natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

Natpis iznad arkade:

1. red: † ♂ ☾ ΛЄЖ РЧАОЄ
2. red: БОГВНННХ

¹⁰⁵ Slijepčević, 1928, 62, T. I, sl. 6.

¹⁰⁶ Bešlagić, 1960, 150. Na ovom lokalitetu je Šefik Bešlagić evidentirao 102 stećka, od kojih 57 sanduka, 37 ploča, 6 sljemenjaka i 2 krsta.

Natpis na postolju:

1. red: † А СЕ СѢВЕ ГРЪБАЧЬ.¹⁰⁷

Transliteracija natpisa u cjelosti: † *A se leži Radoje Bogčinić*. † *A se sěče Grubač*.¹⁰⁸ (Sl. 52.)

Spomenik br. 31.

Radmilovića Dubrave, Bileća

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 180 cm x 68 cm x 115 cm

Inventarni broj: 5810

Stećak je trenutno smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Bogato je ukrašen na svim vertikalnim stranama figuralnim predstavama. Na južnoj bočnoj strani je pri vrhu urezana traka sa kosim paralelnim linijama. Ispod je prikazano mješovito kolo sa osam figura – šest muškaraca i dvije žene u sredini kola.¹⁰⁹ Ispod se ponovo pruža urezana traka sa kosim paralelnim linijama, ispod koje je u nizu uklesano šest ptica, dvije krajnje ptice su okrenute jedna prema drugoj, dok su ostale u nizu. (Sl. 53.)

Na sjevernoj bočnoj strani je također kao i na južnoj pri vrhu urezana traka sa kosim paralelnim linijama. Ispod je prikazano mješovito kolo sa osam figura – sedam muškaraca i jedna žena odmah do vođe kola. Ispod se ponovo pruža urezana traka sa kosim paralelnim linijama, ispod koje je prikazana scena borbe pasa–pet pasa, po dva para i jedan sam. Na obje čeonu strane prikazana je predstava konjanika sa kopljem u ruci. (Sl. 54.)

Spomenik br. 32.

Simiova kod Bileće

Tip/oblik: krstača

Dimenzije: visina krstače 220 cm,

visina poprečne grede 53 cm,

dužina grede 93 cm, visina donjeg

¹⁰⁷ Vego, 1962, 58 – 59. br. 37.

¹⁰⁸ Bešlagić, 1960, 153. „Već sam rekao da je na našoj nekropoli dijelovao majstor Grubač. Upravo se može tvrditi da je najvažnije stećke ove nekropole klesao Grubač. Vjerojatno njemu i njegovim saradnicima pripada i najveći broj spomenika Opličića“.

¹⁰⁹ Bešlagić, 2004, 84. Kolo na stećcima je nedovoljno proučeno. Većina istraživača ga smatraju žalobnim, simbolom smrti i uskrsa čovjeka, a neki u njemu vide izraz životne radosti i smisla za ritam i muziku.

kraka 105 cm, debljina krstače: glava 41 cm, donji krak 52 cm, poprečni krak 54 cm

Inventarni broj: 5811

Krstača, sa gornjim krakom koji se završava polukružno. Smještena je trenutno ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su plombirana oštećenja nastala u posljednjem ratu.

Krstača je sa zapadne strane ukrašena figuralnim predstavama, dok se sa istočne strane nalazi natpis u kombinaciji sa dekorativnim ornamentima.

Na zapadnoj strani je, u gornjem kraku, krug obrubljen paralelnim urezanim crticama, a u sredini je urezano srce i u njemu krst, čiji krakovi se završavaju kružnicama. Ispod se nalazi s lijeve strane slovo Z, a sa desne strane slovo V. Razdvojenost gornjeg dijela od centralnog naglašena je sa urezanim linijom. Na križištu krakova krsta prikazan je centralni motiv u vidu veće ženske i manje muške figure. Iza glave muške figure je slovo Ž, a iza nogu slovo T. Iza leđa ženske figure nalazi se motiv razgranatog stabla iza kojeg je slovo E. U donjem dijelu vertikalnog kraka, uklesane su po dvije arkade s jako suženim lukovima. Slovo Ž nema brojčanu vrijednost pa je M. Vego ostalim slovima ZVTE odredio sljedeće brojčane vrijednosti = 7235 te na osnovi njih definisao 1727. godinu nastanka ovog spomenika, što je pod znakom pitanja, jer je to period kada se ova vrsta spomenika ne upotrebljava kao nadgrobnik, kao ni pismo zastupljeno na njemu. Navedena slova imaju svoje značenje i to: Z = zemli, V = vědê, Ž = živjeti, T = tvrđdo, E = estъ. Na osnovi njihovog značenja može se ponuditi tekst: Živjeti na zemlji ovdje tvrdo (teško) jeste.

Na istočnoj strani je gornji krak krsta ukrašen urezima. Cjeli taj dio krstače, sve do poprečnih krakova, uokviren je dublje urezanim paralelnim crticama. Ovalni, krajnji gornji dio kraka, ispunjen je rozetom od urezanih linija, koje su raspoređene od centralnog manjeg kruga i šire se prema kraju krsta. Ispod toga je manji kružić, ispod kojeg se nalazi slovo Ž. Na centralnom dijelu i kracima je natpis, a ispod u donjem dijelu vertikalnog kraka, uklesane su po dvije arkade s jako suženim lukovima. Na sjevernoj bočnoj strani kraka krsta nalazi se dio natpisa. (Sl. 55.)

Natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

Natpis sa istočne čeonice strane:

1. red: ✱
2. red: ⑈ ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈ ⑈
3. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
4. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈ ⑈ ⑈⑈⑈⑈⑈⑈

Natpis na sjevernoj bočnoj strani:

1. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈
2. red: ⑈⑈⑈⑈
3. red: ⑈⑈⑈⑈

Natpis sa zapadne čeonice strane:

1. red: ⑈ ⑈
2. red: ✱
3. red: ⑈ ⑈

Transkripcija natpisa u cjelosti: *Ž (živjeti). A se(j)i krstъ Cvi(j)etka Dragišića. U veliku umri(j)ehъ (ža)loštju timъ. Z V Ž (živjeti) T E. (ZVTE=7235=1727).*¹¹⁰

Spomenik br. 33.

Radmilovića Dubrave, Bileća

Tip/oblik: visoki sanduk

Dimenzije: 107 cm x 50 cm x 160 cm

Inventarni broj: 5812

Stećak sa natpisom na jednoj od užih strana. Trenutno je smješten ispred istočnog krila Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja. Na spomeniku su plombirana oštećenja nastala u posljednjem ratu.

Stećak je oivičen bordurom sa urezanim crtama, sa gornje strane i tordiranom trakom sa donje strane, iznad arkada. Unutar bordure je povijena loza sa trolistom. Sanduk se pri dnu sužava. Bočne strane su ukrašene arkadama u nizu od po šest primjeraka, sa prelaznom formom lukova iz polukružnih u potkovičaste i naglašenim kapitelima.

Na sjevernoj čeonici strani u donjem dijelu nalazi se predstava konjanika sa uzdignutim mačem. Na južnoj strani se nalazi natpis iz kojeg se saznaje da je stećak pripadao Vukši Dubčeviću, Marko Vego je po obliku predstavljenog

konjanika i po grafiji slova natpisa stećak datirao u XV st.¹¹¹ (Sl. 56)

Natpis pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

Natpis sa istočne čeonice strane:

1. red: ⑈ ⑈ ⑈⑈⑈
2. red: ⑈⑈⑈⑈⑈
3. red: ⑈⑈⑈⑈⑈⑈
4. red: ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈⑈
5. red: ⑈ ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
6. red: ⑈⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
7. red: ⑈⑈ ⑈ ⑈⑈ ⑈⑈⑈⑈
8. red: ⑈ ⑈

Transliteracija natpisa u cjelosti: *A se leži Vukšъ (Vukša) Dubčevićъ. Bratie (Bratijo) ěa (ja) samъ bio kako vi, a vi ěete b(iti kako i ěa (ja)).*¹¹²

Spomenik br. 34.

Bukovice/Bukovica kod Konjica

Tip/oblik: sudačka stolica /stolica kraljice Jelene Grube

Dimenzije: sjedište 70 cm x 60 cm x 50 cm

naslon 90 cm x 30 cm

ukupna visina 135 cm

Inventarni broj: bb

Sudačka stolica iz Bukovice prenesena je u Zemaljski muzej oko 1956. godine i trenutno se nalazi u stalnoj postavci „Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku“ u Sali 35, na postolju 96. Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Selo Bukovica udaljeno je oko 4 km na sjevernu stranu od ruševina srednjovjekovnog grada Bokševce, odnosno Bukovca¹¹³. Na području Donje Bukovice, odnosno zaseoka Dolac, Đoko Mazalić i Ante Kućan su 1953. godine pronašli stolicu, za koju su tada pretpostavili na je imala

¹¹¹ Ibid. 189.

¹¹² Ibid. 22 – 23. br. 143.

¹¹³ Bešlagić, 1985, 35. Na tom području su 1969. godine otkopani temelji srednjovjekovne palače. Pavao Anđelić smatra da je to bio grad Bokševac, koji je zajeničkom akcijom ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina i bosanskog vojvode Vladislava sina herceg Stjepana, u drugoj polovini 1463. godine, zajedno sa Neretvom, Ramom, Uskopljem, Livnom i nekim krajevima Bosne, među kojima onim oko Lašve i Jajca, oslobođeni od Turaka. Po njegovom mišljenju, Bokševac je tada bio središte političko-teritorijalne jedinice-oblasti Neretve, a sam je grad podignut u XV st. Ima mišljenja da se ovaj grad zvao Bukovac, a ne Bokševac“.

¹¹⁰ Vego, 1964, 28–29. br. 155.

funkciju nadgrobnika, ali da to nije izvorna lokacija. Mazalić i Kućan su tvrdili da je stolica stajala na lokalitetu Zapode, oko 300 m daleko od groblja na kome je pronađena, a da je na Zapode prenesena sa položaja Kraljev Stolac, na planini Bokševici, koji je po toj stolici dobio svoje ime. Prije Mazalića i Kućana, Ćurčić je od naroda čuo priču da je stolica ranije bila na gumnu Zapode. Pavao Anđelić, je bio mišljenja da je Kraljev Stolac na Bokševici daleko i visoko od naselja, da ni samo naselje Bukovica nije podesno za njeno prvobitno mjesto, nego da je ona prvobitno stajala na lokalitetu Stolac, u blizini sela Čeline, oko 2 km sjeverno od Bukovice, gdje se naišlo na tragove starog naselja, na ruševine „grčke“ crkve i nekropolu stećaka oko nje, zatim gdje je bilo križište puteva koji su vezali Ramu i Neretvu, te Neretvu i Skoplje, a odakle se pruža „veličanstven pogled na područje Neretvice, Donje Rame i jednog dijela Neretve, sve do Konjica. Bešlagić je mišljenja da pretpostavka P. Anđelića ima najviše opravdanja.¹¹⁴

Stolica je klesana od jednog komada krečnjaka. Sjedište joj je oblika istokrakog trapeza, koji je sa prednje strane koso zasječeno, da se noge mogu „podviti“. Naslon za leđa je gotovo vertikalni i završava se trouglasto. Pozadina stolice nije ravna, nego je prema sredini svoje visine blago koso izbočena. U cjelini gledana, stolica je u svom zadnjem dijelu duža. (Sl. 57.)

Stolica je sa frontalne strane naslona, sa bočnih strana naslona i sa jedne krovne plohe ukrašena reljefima, a na drugoj krovnoj plohi je uklesan natpis bosančicom.

Na frontalnoj strani naslona plastično je prikazano stilizovano stablo (drvo života). Na lijevoj bočnoj strani se nalazi plastična figura žene sa krunom na glavi, iznad koje se na pravougaonoj površini kose krovne strane naslona stolice nalazi epitaf. Na desnoj strani je predstavljena figura muškarca, koji drži mač, iznad kojeg se na pravougaonoj površini kose krovne strane naslona stolice nalazi grb, koji se sastoji od srcolikog štita i šljema iznad njega. (Sl. 58.)

Đoko Mazalić i Ante Kućan su u svom radu dali detaljan opis i nacrt stolice uz dimenzije napominjući da stolica svojom izradom odskače od ostalih bosanskih spomenika s plastičnim dekoracijama, po tome što je majstor koji je

klesao spomenik imao smisla za čisto umjetničku plastiku, za punu simetriju, za podjelu i iskorištenje raspoloživog prostora i zaokruživanje okvirom svojih plastičnih ostvarenja. Po njima, to je svojstveno samo školovanom majstoru, pa prema tome najvjerovatnije je da je majstor stoca bio neko iz Dalmacije, najvjerovatnije iz Dubrovnika, ali se *vjerovatno zanosio i dekorativnom plastikom preostalih rimskih spomenika u svojoj okolini.*¹¹⁵

Natpis se nalazi na pravougaonoj površini kose krovne strane naslona stolice sa lijeve strane, pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, u transkripciji glasi:

1. red: **CH € ΓPOB**
2. red: **ΠΦΒΛΟΒ**
3. red: **ΗΤΑ ΗΒΑ**
4. red: **ΝΑ**

Transliteracija natpisa u cjelosti: *Si (j)e grob Pavlovića Ivana.*¹¹⁶

Spomenik br. 35.

Radeljevac kod Srebrenice

Tip/oblik: sanduk

Dimenzije: 75 cm x 55 cm x 36 cm

Inventarni broj: 950

Stećak je prevezen u Zemaljski muzej 1951. godine iz sela Radeljevac iz predjela Ludmer i trenutno se nalazi u stalnoj postavci „Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku“ u muzeju¹¹⁷.

Na spomeniku su vršeni određeni konzervatorski zahvati o kojima nema podataka.

Stećak je u obliku uspravnog sanduka (kvadratni cipus) sa klinastim donjim dijelom za ukopavanje u zemlju i bogato je ukrašen na svim stranama i na vrhu, od čega je najzanimljivija predstava ljudske muške figure koja u jednoj ruci drži krst na štapu. Natpisa nema.

Gornja površina spomenika nije potpuno ravna, blago se spušta na jednu stranu. Detaljniji opis stećak dao je Dimitrije Sergejevski koji je istraživao nekropole predjela Ludmer. Jedna strana ornamentisana je u udubljenom polju s lijeve strane sa plastičnom biljkom sa vertikalnom

¹¹⁵ Kućan, Mazalić, 1955, 43.

¹¹⁶ Vego, 1962, 22 – 23. br. 8.

¹¹⁷ Sala 35, postolja 68.

¹¹⁴ Ibid. 35.

stabljikom i dva para savijenih listova. Na vrhu stabljike je cvat u obliku rozete ili grozda. S desne strane biljke stoji čovječija figura sa disproporcionalno velikom glavom. Desnu je ruku savio, lijevom drži veliki krst na štapu. Tlo je prikazano neravno sa tri četvrtasta uzvišenja.

Druge dvije strane ukrašene su potpuno identičnim ornamentom: vinova loza sa dva grozda i rašlikama, a bez lišća. Zadnja strana novi ornament sličan kao na prve dvije strane, u sredini vertikalna plastična crta, sa strana po jedna cikcak linija, i to tako, da je desna ukrašena uskim savijenim listovima i cvatovima u obliku zvijezde, dok lijeva ima oblik vinove loze sa dva grozda¹¹⁸ i jednim listom. Ornament gornje površine je produženje ornamenta sa zadnje strane, dva cvata na jednoj, list vinove loze na drugoj strani. Orijehtacija spomenika nije poznata.¹¹⁹ (Sl. 59.)

Summary

Medieval stone monuments in the National Museum of Bosnia and Herzegovina

Stećak tombstones present unique products of historical context and events that marked the Middle Ages of Southeast Europe. They form an impressive proof of the growing economic power of Bosnian feudal society in the 14th century reflected also in opening of mines, increased urbanization and growing individual wishes for presenting ones status and power through external appearance of the tombstone.

At the 40th session of the UNESCO's World Heritage Committee, held in the period 10th-20th July 2016 in Istanbul, Turkey, under the title: Stećak tombstones – medieval graveyards with tombstones, they were included in the UNESCO's World Heritage List by meeting *Criterion iii and iv*.

¹¹⁸ Bešliagić, 2004, 82. Grozd je poznat kao prahistorijski, a još više kao srednjovjekovni likovni motiv, posebno u kršćanskoj umjetnosti. Uz lozu i spiralu, on simbolizira Krista i njegove sljedbenike. U vrijeme nastajanja stećaka, svijest o simboličnosti ovoga motiva u dobroj mjeri već je bila oslabljena i zaboravljena, zbog čega je grozd na stećcima primio karakter dekoracije.

¹¹⁹ Sergejevski, 1952, 15.

Criterion iii – a unique phenomenon in the medieval European artistic and archaeological heritage, characterized by diversity of types, their abundance, richness of decorative motifs, inscriptions of different content, and the context of their origin.

Criterion iv – from its inception until today, stećak tombstones are deeply rooted in various customs and beliefs. Phenomena related to them (superstitions, folk tradition, stories) reveal several extremely similar patterns that we encounter throughout the area of their spread. Epigraphy and symbols on stećak tombstones have significantly influenced contemporary literature and other forms of art.

There are 21 monument distributed along the Botanical Garden of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, and in the area fenced by a hedge in front of the east wing there are 10 monuments arranged. Two monuments belong to the permanent exhibiton „Bosnia and Herzegovina in the Middle Ages“ set up in the room 35, pedestal numbers 68 and 96.

Monuments were brought to the Museum from various localities and areas of several cities in Bosnia and Herzegovina; Rogatica - 7 specimens, Bileća - 3 specimens, Srebrenica - 3 specimens, Kakanj - 2 specimens, Olovo - 2 specimens, Čitluk - 2 specimens, Gacko - 2 specimens, Foča, Ljubuški, Ilijaš, Neum, Ljubinje, Zvornik, Bratunac, Kladanj, Široki Brijeg, Čapljina, Konjic and Mostar - 1 item each.

Considering the total number of stećak tombstones, the most numerous tombstones are gabled – 12 specimens, than chest tombstones – 8 specimens, square and prism-shaped pillars – 5 specimens, nišan tombstones – 2 specimens, judges' chairs – 2 specimens and stela – 1 specimen. Epitaphs, written in medieval Bosnian epigraphic Cyrillic, are presented

Literatura:

- Andelić, P.* 1966, Doba srednjovjekovne bosanske države u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine, Sarajevo, 405. – 536.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, TOM III, Sarajevo, 1988, 39–58.
- Basler, Đ.* 1990, Kršćanska arheologija, II. izdanje, Crkva na kamenu, Mostar 1990.
- Benac, A.* 1951, Olovo – Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska II, Beograd.
- Benac, A.* 1952, Široki Brijeg, srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv.III, izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.

- Benac, A.* 1963, Stećci, Prosveta, Beograd.
- Bešlagić, Š.* 1960, Stećci u Opličićima, Naše starine VII., Sarajevo, 145. – 154.
- Bešlagić, Š.* 1965, Ljubinje, Naše starine X., Sarajevo, 113. – 164.
- Bešlagić, Š.* 1971, Kataloško – topografski pregled stećaka, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.* 1978, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, ANUBiH, Knjiga LIII, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.* 1985, Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Djela, Knjiga LIX, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.* 2004, Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.* Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, Sarajevo, 15, 25. – 27.
- Blau, O.* Reisen in Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1877.
- Bobaš, M.* 1985, Stećak Mihovila Grahovčića, Jukić 15, Sarajevo, 103. – 110.
- Bujak, E.* 2018, Stećkopedija, kameno blago Stare Bosanske države, Sarajevo, 48.
- Bujak, E., Aladžuz, V., Jasika, D., Džemidžić, A.* 2016, Stećci Hadžića - popis stećaka na području općine Hadžići, Hadžići.
- Curipeschitz, B.* Itinerarium Wegrays Kün. May. potschafft gen Constantinopel zu dem Türkischen keiser Soleyman. Anno XXX, 1530.
- Fortis, A.* Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, vol. II, 191, 197.
- Glušac, V.* 1924, Srednjovjekovna “bosanska crkva”, u: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, IV, Beograd, 1. – 55.
- Halilović Z.* 2014, Srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u sklopu Zaštićenog pejzaža Bijambare, Ilijaš, Naše starine XXIII, Sarajevo, 73. – 82.
- Halilović Z.* 2019, Kulturno-historijski spomenici na području Bakića kod Olova, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 11, Tuzla, 149-167.
- Hasanspahić, M.* Mramorovi olovskog kraja, u: Zbornik radova – Rijeka krivaja kroz prošlost, Institut za istoriju – Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2016, 49.–79.
- Kučan A., Mazalić, Đ.* 1955, Kameni stolac iz Bukovica, GZM, Sarajevo, 42. – 48.
- Kuripešić, B.* Putpopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530, Sarajevo 1950, 24-25.
- Lovrenović, D.* 2009, Stećci, Sarajevo.
- Mazalić, Đ.* Kraći članci i rasprave – Zgoščanski „obelisk“, GZM, 1950, 231 -241.
- Mazrak, E.* 2012, Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja – novo ikonografsko tumačenje, Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije, Sarajevo, 99 – 132.
- Miletić, N.* 1982. Stećci, u: Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb-Mostar, 22. – 23.
- Odluka o proglašenju pokretnog dobra – zbirka antičkih i srednjovjekovnih kamenih spomenika u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, broj: 09-2.3-42/19-14 od 26. juna 2019. godine, “Službeni glasnik BiH“, broj: 56/19, Sarajevo.
- Radimský, V.* 1891, Bišće – polje kod Mostara, GZM, Sarajevo, 159. – 192.
- Radojčić, S.* 1961, Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka, LMS, knj. 387/1, Novi Sad, 1. – 15.
- Sergejevski, D.* 1952, Ludmer – Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska IV, Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Sergejevski, D.* 1954, Stećak kod sela Tekije, GZM, Arheologija NS, knj. IX, Sarajevo, 273.–274.
- Skarić, V.* 1934, Grob i grobnici spomenika gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, GZM, XLVI, sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo, 79.–82.
- Slijepčević, P.* 1928, Staro groblje po Gacku, GZM, XL, Sarajevo, 57. – 64.
- Stratimirović, Gj.* 1891, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, GZM Sarajevo, 122. – 141.
- Stratimirović, Gj.* 1926, Zgoščanski stećak; GZM, XXXVIII, Sarajevo, 45. – 46.
- Südland, L. V.* (Ivo Pilar), 1990, Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja, Varaždin. Naslov originala: L. v. SÜDLAND, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems, Wien.
- Šehović, A., Haverić, Dž.* 2017, Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Škobalj, A.* 1970. Obredne gomile. Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji magiji, Sveti Križ na Čiovu, 220. – 221.
- Truhelka, Č.* 1891. Starobosanski mramorovi, GZM, III, Sarajevo, 368. – 387.
- Truhelka, Č.* 1889, Vladevine i natpisi njezini, GZM, knj. 1. Sarajevo, 72. – 77.
- Truhelka, Č.* 1914, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne – Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja, GZM, XXVI, Sarajevo, 221. – 252.
- Vego, M.* 1954, Ljubuški – Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska VI, Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Vego, M.* 1962, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga I, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M.* 1964, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), GZM, NS, knj. XIX., Sarajevo, 173. – 211.

- Vego, M.* 1964, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga III, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M.* 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga IV, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vučić, E.* Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka za padne Hercegovine, doktorski rad, Zagreb, 2018.
- Wenzel, M.* 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo, 413. – 421.
- Zečević, E.* 2005, Mramorje, stećci u zapadnoj Srbiji, Srpsko arheološko društvo, posebna izdanja 3, Beograd, 23, 24.
- Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2018, Elaborat: Zbirka srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (kataloški pregled). Elaborat pripremile: Adisa Lepić, kustos, Valentina Kavazović, dokumentarista i Ana Marić, načelnica Odjeljenja za arheologiju, a Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika je dostavljen dopisom broj: 150-109-1/19 od 05. 02. 2019. godine.